

KONINKLIJKE BELGISCHE AKADEMIE

NATIONAAL COMITÉ VOOR GEOGRAFIE
COMMISSIE VOOR DE NATIONALE ATLAS

ATLAS VAN BELGIË

BLAD 24

DE LOOP VAN DE BEVOLKING

DOOR

M. A. LEFEVRE

1959

Gedrukt op de Persen
van het Militair Geografisch Instituut
Ter Kameren — Brussel

Het Nationaal Comité voor Geografie en de Commissie voor de Atlas kennen de schrijvers alle verantwoordelijkheid toe voor de meningen, naar voor gebracht in de bijdragen, die voor de Commentaren bij de Atlas van België bestemd zijn.

DE LOOP VAN DE BEVOLKING

BLAD 24.

De cartografie van de loop der bevolking van een land is een geografisch werk bij uitstek; ze geeft rekenschap van demografische gegevens, in zoverre deze te maken hebben met de bedekking der aardoppervlakte, en beoogt eveneens de localisering in de ruimte van de bijzondere waargenomen of vastgestelde karakteristieken. Als die karakteristieken tot het domein van de wiskunde behoren — zoals het hier het geval is — dan wordt de grafische beschrijving het duidelijkst geconcretiseerd, door de gegevens bij middel van symbolen op kaart over te brengen.

Een kaart, waarop de vaststellingen in de ruimte gelocaliseerd worden, bevat reeds aanduidingen om de feiten te verklaren. In de commentaar die hier volgt hebben we ons aan dergelijke verklaring gewaagd.

Buiten het domein van de eigenlijke aardrijkskunde kan de kaart van de loop der bevolking nog als basis dienen voor demografische, sociale en economische studies.

I. — HET OPMAKEN VAN DE KAARTEN.

a) **De gegevens.** — We hebben gebruik gemaakt van de cijfers van de tienjaarlijkse volkstellingen, documenten waarvan de nauwkeurigheid en de wetenschappelijke waarde onbetwistbaar zijn.

De basiseenheid van onze volkstellingen is de gemeente, een territorium met een vrij kleine oppervlakte : gemiddeld enige honderden hectaren. De gemeenten met de grootste uitgestrektheid liggen in de Ardennen (meer dan duizend ha) en in de Kempen, waar drie gemeenten een oppervlakte hebben van meer dan tienduizend ha : Lommel : 10 233 ha, Geel : 10 841 ha en Mol : 11 418 ha. Het zijn turfgronden, bossen of heide. In Haspengouw, een landschap van oud « openfield », beslaan talrijke gemeenten slechts een oppervlakte van minder dan 500 ha.

De gemeenten vormen, om zo te zeggen, de economisch-sociale cellen van het nationale leven. Daarom lijken ze ons uiterst geschikt, om in het raam van onze studie als ontleedingselement te fungeren. De gemeente mag inderdaad beschouwd worden als de basiseenheid van de economische structuur van het land.

Bevolkingsaanwas en vermindering werden berekend in percenten, naar de absolute cijfers van het eerste jaar der besproken perioden. Waar, in de loop van een periode, gemeentelijke territoria verdeeld of samengesmolten werden, hebben we onze toevlucht moeten nemen tot een interpretatie. Door administratieve verdeling van een gemeentelijk territorium in twee eenheden, zijn nieuwe gemeenten ontstaan, dikwijls ten gevolge van een belangrijke bevolkingsaanwas. In die gevallen werd aan beide gemeenten een gemiddeld cijfer toegekend. Dergelijke verdelingen deden zich vaak voor in de periode 1846-1880, toen de demografische uitbreiding van het land het aanzienlijkst was. Bij samenvoeging van gemeenten werd het verschil berekend naar het totaal van de samengesmolten eenheden.

Zoals men weet, worden bij de Belgische tellingen twee categorieën van bevolking onderscheiden : de werkelijke bevolking en de feitelijke of « aanwezige » bevolking op het ogenblik der telling. Het spreekt vanzelf dat we slechts rekening houden met de cijfers van de werkelijke bevolking daar die alleen een economische betekenis kunnen hebben.

b) **De uitvoering van de kaarten.** — De bekomen percenten werden naar frekwentieschalen in categorieën gerangschikt. Aan die schalen werd niet dezelfde numerieke waarde toegekend voor aanwas en vermindering, om de eenvoudige reden dat die waarden niet te vergelijken zijn. Een bevolkingsaanwas van meer dan 100 % is geen zeldzaamheid; in de loop van de XIXe eeuw vinden we niet minder dan 168 dergelijke gevallen. Ze moesten dus in een afzonderlijke categorie ondergebracht worden. Eigenlijk kon de indeling in groepen nog verder doorgedreven worden, door ook de aanwas van verschillende honderden % te laten uitschijnen. Doch, dit zou de duidelijkheid van de kaart al te zeer schaden, zonder enig wezenlijk voordeel op te leveren. In het commentaar wordt op die grensgevallen gewezen.

Wat de vermindering betreft, kan men zich onmogelijk een geval van 100 % indenken, daar dit het volledig verdwijnen van de gemeente zou betekenen. Daarom hebben we onze indeling beperkt tot het hoogste tental dat verschillende keren voorkomt, nl. tot 30 %, het hoogste percent dat we in alle perioden aangetroffen hebben.

Tussen 1 en 100 % voor de aanwas en 1 en 30 % voor de vermindering, werden indelingen gemaakt in groepen, die aan frekwenties beantwoorden.

Bij de keuze van de kleuren hebben we ons aan de internationale conventies gehouden : rood voor de aanwas en blauw voor de vermindering.

Dank zij ons G.M.I., dat er prijs op stelde een uiterst verfijnde techniek tot de perfectie op te voeren, werd een uitbeelding tot op 1 000 000^e mogelijk gemaakt, d.w.z. dat op een vrij kleine schaal 2 670 gemeenten konden op kaart gebracht worden. Waar aan elkaar grenzende gemeenten dezelfde aanwas of vermindering vertonen, werden de onderlinge grenslijnen natuurlijk weggelaten, maar anderzijds konden een tamelijk groot aantal afzonderlijke gemeenten binnen hun enge grenzen op zeer duidelijke wijze uitgebeeld worden.

Door de keuze van de cartografische schaal en de technische mogelijkheden van uitvoering kon de toestand in de vier besproken perioden op één plaat uitgebeeld worden. Wie een vergelijkende studie wil maken van de toestand in verschillende tijdperken zal die voorstelling zeker naar waarde schatten.

II. — ANALYSE VAN DE LOOP VAN DE BEVOLKING.

1. ALGEMEEN OVERZICHT.

Het leven en de sociale toestand van een land en vooral de weg die de economische ontwikkeling opgaat weerspiegelen zich zeer duidelijk in de loop van de bevolking. In België, evenals in veel andere landen, heeft de kolossale bloei van de industriële bedrijvigheid in de XIXe en de XXe eeuw het bevolkingscijfer loodrecht omhooggejaagd. Het jaar van onze onafhankelijkheidsverklaring bedroeg de Belgische bevolking 3 785 814 eenheden (1); op 31 december 1957 bereikten we het cijfer van 9 026 778, of een aangroei van 138 % in minder dan anderhalve eeuw. Die algemene tendens tot economische en demografische uitbreiding verliep nochtans niet zonder perioden van crisis op regionaal plan. Deze worden vertolkt door inzinkingen in de bevolkingscijfers van het gebied dat in zijn economie of in zijn sociale evolutie getroffen werd.

Anderzijds hebben niet alle streken van een land een gelijk aandeel in de algemene economische vooruitgang.

Blad 24 van de *Nationale Atlas*, waarop de vier perioden van ons bestaan als onafhankelijke Staat uitgebeeld werden, geeft een bijzonder treffend beeld van de levensvoorwaarden en de economische toestand in ons land, geplaatst tegen de achtergrond van de algemene evolutie van de wereldeconomie gedurende de laatste eeuw.

Het spreekt vanzelf dat de indeling van de demografische ontwikkeling in vier perioden niet willekeurig gekozen is. Telkens hebben we te doen met een wel bepaalde, kritieke periode in de evolutie van de economie. Slechts het jaar waarin we onze studie laten aanvangen zou als willekeurig kunnen bestempeld worden. Nochtans is ook die keuze gerechtvaardigd. In 1846 werd tot de eerste algemene volkstelling overgegaan volgens methoden die sindsdien haast geen veranderingen meer ondergingen. Daarom verstrekken de cijfers van die eerste telling ons gegevens die geldig kunnen vergeleken worden met die van de andere besproken perioden.

Vergeleken bij de overige drie perioden onderging ons land van 1846 tot 1880 ongetwijfeld de grondigste wijzigingen in zijn nationale en regionale demografie alsook in alle sectoren van zijn economie : landbouw, industrie, verkeerswezen.

Wat het land in zijn geheel betreft, vertoont het bevolkingscijfer een stijging : tegenover 1846 is de bevolkingsdichtheid in 1880 gemiddeld met 27,5 % gestegen. Alleen het traditioneel dichtbevolkte Vlaanderen kende een inzinking, die in sommige gemeenten tot 30 % van de absolute cijfers bereikte. Die achteruitgang had nochtans een lokaal karakter. In de loop van ons betoog zullen we de bijzondere oorzaken van dit verschijnsel nader toelichten.

De industrie staat voor een der belangrijkste keerpunten in haar geschiedenis. Door het ontstaan van de zware industrie en de ontwikkeling der secundaire industriële sectoren op basis van vaste brandstof, ijzer en staal worden onbepaalde mogelijkheden in het leven geroepen, om goed betaald werk te verschaffen aan een bevolking, die zich aan het uitbreiden is en waarvan de aangroei pas in de XXe eeuw zal geremd worden door vrijwillige geboortebeperving.

Dank zij de technische vooruitgang ontwikkelen de verkeersmiddelen zich in een versneld tempo, om tegemoet te komen aan de behoeften van de industrie en wel in de eerste plaats

(1) De gegevens voor de provincies Limburg en Luxemburg afgestaan bij het verdrag van 19 april 1839 niet inbegrepen.

om in het goederenverkeer te voorzien, maar ook, zij het dan in mindere mate, om het vervoer van reizigers, inzonderheid van werklieden, te bevorderen.

In de landbouw eindelijk kiemt een crisis, die een diepgaande ommekeer zal teweeg brengen in de aanwending van de werkrachten op het platteland, doordat akkerbouw en graan-gewassencultuur meer en meer vervangen worden door weidebouw.

Die eerste etappe van onze nationale economie, die omstreeks 1880 eindigde had een grote weerslag op de ontwikkeling in alle sectoren en bijgevolg ook op de schommelingen van het bevolkingscijfer.

Van 1880 tot 1910 kende onze hele economische bedrijvigheid jaren van geweldig hoge bloei. De crisis in de landbouw, veroorzaakt doordat de tarwe met verlies moest verkocht worden, kon vrij vlug overwonnen worden, dank zij de onverzettelijke wil en volhardende werkkraft van de plattelandsbevolking, de geleidelijke verbetering van de landbouwtechniek en de vrij radicale omvorming van het landbouwbedrijf.

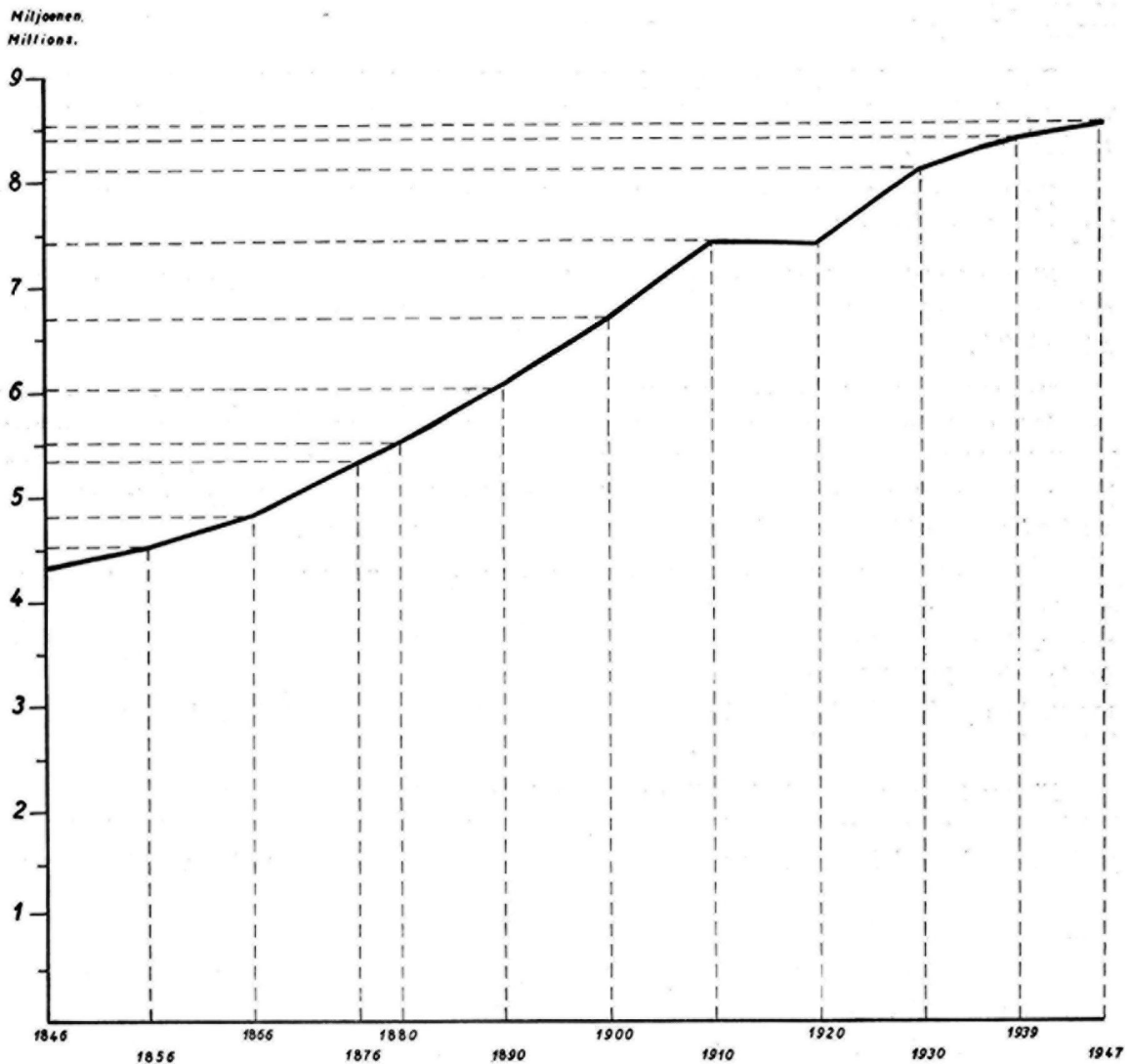

Fig. 1. — Absolute vermeerderingen der bevolking.

In de even talrijke als verscheiden sectoren van de industrie wordt op volle capaciteit gewerkt. Zo wordt het economisch potentieel van het land maximaal uitgebaat: de menselijke waarden, zowel kwantitatief als kwalitatief, en ook de mogelijkheden van het geografisch milieu: rijkdom van bodem en ondergrond, geschiktheid van het fysisch milieu om verkeerswegen aan te leggen en — hoogst belangrijk voordeel — de centrale ligging tussen Europese landen waar een buitengewoon grote bedrijvigheid wordt ontwikkeld in industrieën, uitgerust met de jongste uitvindingen van de toegepaste wetenschap. Ten slotte nog een laatste troef: het land ligt aan de Noordzee, de drukste zeeweg van de wereld.

In die omstandigheden is het dan ook niet te verwonderen, dat, precies in die periode, de bevolkingsaanwas, met een vermeerdering van 10 tot 11 %, zijn hoogtepunt heeft bereikt. Gedurende een kwart eeuw bleef dat peil behouden.

De periode 1910-1930 draagt de stempel van de wereldoorlog en de bezetting door vreemde troepen: beide hebben de ganse bedrijvigheid van het land verstoord.

In de loop van de jaren die op de oorlog volgden kenden de verschillende economische sectoren perioden van bloei en van inzinking, doordat een wederaanpassing aan nieuwe bestaansvoorwaarden nodig was, wat niet altijd zonder horten en stoten verliep.

De laatste periode, die gaat van 1930 tot 1947 (1), eindigt bij de tweede wereldoorlog, waarvan de noodlottige nasleep op de economie en de demografie gedurende verschillende jaren voelbaar zal zijn.

Op twee grafieken kan men de schommelingen van het Belgisch bevolkingscijfer in de loop van deze eeuw volgen.

Figuur 1 stelt de absolute aanwas voor (2). Tussen 1846 en 1947 steeg het bevolkingscijfer van 4 337 048 tot 8 512 195 en de bevolkingsdichtheid van 140 inwoners per km² tot 279 (3).

Tot 1910 stijgt de curve geleidelijk en standvastig, met, van 1880 af, een opvallende versnelling, die samenvalt met een periode van 30 jaar voortdurend stijgende economische bedrijvigheid. Tussen 1910 en 1920 loopt de curve horizontaal — de gevolgen van de oorlogsjaren; dan zien we weer een opgaande lijn, die, hoewel ze minder sterk klimt dan omstreeks 1910, toch een niet te onderschatten stijging vertoont.

Opnieuw laten zich dan de gevolgen van de oorlog gevoelen. Hier moet aangestipt worden, dat de weerslag van de beroerde jaren 1940-1944 minder diep is dan de gevolgen van de eerste oorlog. Ongetwijfeld was het verlies aan mensenlevens minder zwaar dan in 1914-1918, maar dat is ook gedeeltelijk te verklaren door het feit dat de ruimte tussen de te vergelijken jaren een grotere periode beslaat. De telling voorzien voor 31 december 1940 kon niet doorgaan, daar het land door de vijand bezet was.

Figuur 2, curve van de bevolkingsaangroei berekend in procenten, toont ons een ander betekenisvol aspect van de demografische evolutie. In de loop van de dertigjarige periode 1846-1876 laat een opgaande curve een toenemende stijging zien van het aanwas-

-
- (1) De periodiciteit van de decimale tellingen werd in 1940 onderbroken; op 31 december van dat jaar was het land door de Duitse legers bezet. De volgende telling zal plaats vinden in 1960.
 - (2) Tussen 1866 en 1880 werd de afstand van tien jaar tussen de tellingen niet in acht genomen, om het jaar van de telling te laten samenvallen met een meervoud van tien. De cijfers van 1876 steunen op een schatting.
 - (3) Op 31 december 1957 bereikte het bevolkingscijfer 9 026 778 met een densiteit van 295 inwoners per km².

percent, gaande van 4 tot meer dan 10 %. Het is evident dat die demografische uitbreiding beantwoordt aan de snelle vooruitgang van de moderne gemechaniseerde industrie, de mijn-exploitatie en de metaalproductie, ondernemingen die alle een grote behoefte hebben aan werkkrachten.

Alle landen van Europa waar in de laatste helft van de XIXe eeuw een sterke ontwikkeling van de industrie aan de gang was hebben dezelfde demografische evolutie gekend. Voor de periode 1850-1900 bereikte het aanwaspercent in Engeland 83 % en in Duitsland 57 % (1).

Vergeleken bij die cijfers ligt in België, voor dezelfde periode, het peil gevoelig lager; in de tweede helft van vorige eeuw bereikte het slechts 51 %.

Wat heeft dat te betekenen? Zou België tegenover zijn buurstaten een achterstand opgelopen hebben in zijn demografische ontwikkeling? We menen eer het tegengestelde. Men mag inderdaad niet uit het oog verliezen, dat in 1846 de densiteit van de Belgische bevolking reeds zeer groot was en veel hoger lag dan in de buurstaten. Een groot deel van onze actieve bevolking was al sinds eeuwen te werk gesteld in de gedecentraliseerde huis-industrie, een economische structuur, die rechtstreeks afstamde van die waaraan het land in de middeleeuwen niet alleen zijn hoge bloei te danken had, maar ook zijn faam het dichtst bevolkte land van Europa te zijn.

Was dat nog het geval in het begin van de XIXe eeuw? We kunnen het niet bevestigen, maar op 31 december 1831 telde de jonge Staat toch 3 785 814 inwoners, met een densiteit van 129 inwoners per km².

Bijgevolg had België reeds een ernstige voorsprong op andere landen op het ogenblik dat in Europa de economische omwenteling losbrak, die zo'n diepe weerslag zou hebben op de bevolkingsaanwas. De demografische uitbreiding, verbonden aan de industriële vooruitgang, kon dus ook niet in hetzelfde tempo toenemen als bij onze bureu.

Omstreeks 1880 wordt een economisch-demografisch evenwicht bereikt en de curve van de bevolkingsaangroei spreidt zich uit over ongeveer dertig jaar. Daarna komen de perioden van inzinking. De twee oorlogen hebben verwoestingen aangericht, de eerste meer dan de tweede. De curve wijst nochtans op een duidelijke opflakking in de jaren tusen de twee oorlogen, daar voor de tienjarige periode 1920-1930 een aangroei van 9,3 % opgetekend werd (2). Dan begint een achteruitgang die niet meer aan toevallige omstandigheden kan toegeschreven worden. We beschikken niet over volledige cijfers voor het jaar 1940: er vond toen geen telling plaats en sommige steden komen niet voor in de statistieken gepubliceerd in de jaarboeken voor statistiek.

We steunen dus op de statistieken voor 1939. Op 31 december van dat jaar, op de vooravond van de oorlog, bedroeg het bevolkingscijfer 8 396 276, d.w.z. een aangroei van slechts 3,8 % in negen jaar, een periode die ongeveer overeenstemt met de normale tijdruimte tusen de tellingen. Dat is wel een onrustbarende inzinking voor een gezonde nationale demografie: het percent van de jaren 1846-1856 werd inderdaad niet eens bereikt.

Met een aanwas van 1,3 % is de toestand tusen 1939 en 1947 nog slechter; maar men mag niet uit het oog verliezen dat dit cijfer terugslaat op een abnormale periode. We moeten rekening houden met de oorlogsjaren en de periode omvat slechts acht jaar.

Aan welke algemene oorzaken moeten die schommelingen in de loop der bevolking toegeschreven worden?

(1) J. BEAUJEU-GARNIER. — *Géographie de la Population*, bladz. 107 en 108.

(2) De terugverkregen kantons inbegrepen.

Vanzelfsprekend is de bevolkingsaan groei in de loop van de laatste honderd jaar te danken aan een natuurlijke aanwas door geboorteoverschot, een verschijnsel dat zich in de XIXe eeuw niet alleen in ons land, maar over heel de wereld voordeed.

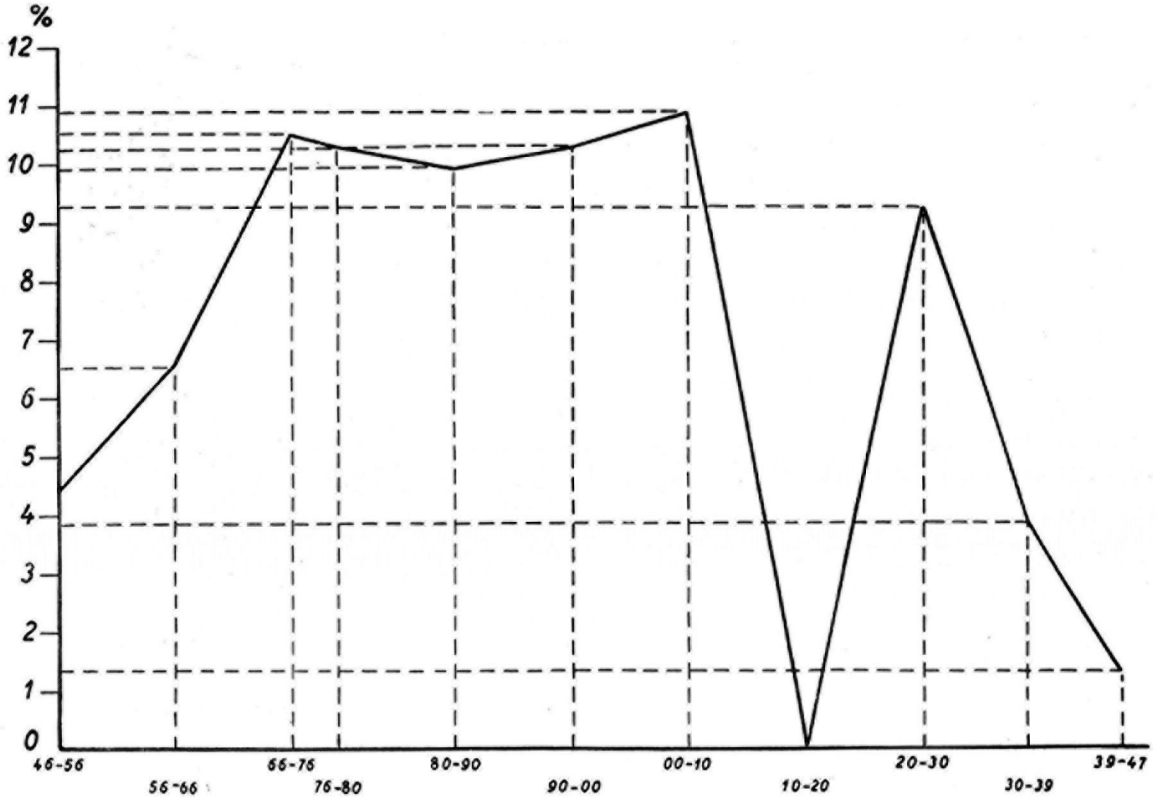

Fig. 2. — Percentische toename per tellingsinterval.

Bladen 25 (geboortecijfer) en 26 (sterftcijfer) in de *Belgische Atlas* leveren er een afdoend bewijs van voor het land. Het hoeft niet gezegd, dat het geboortecijfer zeer nauw in verband staat met sommige — hetzij algemene, hetzij plaatselijke — economische en sociale levensvoorwaarden, waarmee we rekening zullen moeten houden, als we de loop van de bevolking in elke periode afzonderlijk bespreken. Normaal gesproken staat bevolkingsaan groei in verband met het peil en de waarde van de productie van een land. Elke industriële ontwikkeling schept een behoefte aan overvloedige werkkraft en bevordert zo op doeltreffende manier de uitbreiding van de plattelandsbevolking. Om de voedselvoorziening te verzekeren moeten allerlei produkten als melk, boter, eieren, groenten, door kleine bedrijven geleverd worden, zodat de ontwikkeling van de grote steden en agglomeraties nauw met die van het platteland in verband komt te staan.

We moeten er tenslotte de nadruk op leggen, dat hoewel de totale bevolking van het land in de loop van de eeuw bestendig aangroeide, er nochtans in elke periode lokale dalingen van het bevolkingscijfer kunnen vastgesteld worden.

Aanvankelijk blijven die dalingen tot weinig uitgestrekte gebieden beperkt, maar in de eerste twee perioden is hun localisatie niet dezelfde : Vlaanderen en het land van Herve in 1880, het noorden van Henegouwen, het zuiden van Brabant en Condroz in 1910. In de laatste twee perioden winnen de blauwe vlekken van de dalingen veld; ze bedekken de helft van het land : 1 409 gemeenten op een totaal van 2 640 in 1910-1930; 1 330 gemeenten op een totaal van

2 670 in 1930-1947. In 1930 bleven 10 gemeenten stationair, 96 in 1947. Sinds de XXe eeuw localiseren en stabiliseren de dalingen zich in welbepaalde gebieden : het zuiden, het centrum en het noordwesten. Alleen in de Kempen blijft de aangroei op een hoog peil, zelfs voor de streek in haar geheel.

Nog op een andere vaststelling moet de nadruk gelegd worden. In de eerste twee perioden lopen de uitersten zeer sterk uit elkaar; evenzeer wat de daling als wat de aanwas betreft. Gedurende de laatste twee perioden, integendeel, merkt men een verzachting van de uitersten terwijl gemiddelde en lagere percenten algemene regel schijnen te worden.

We zullen nu proberen de demografische ontwikkeling voor elke periode afzonderlijk te verklaren. Bij die ontleding zullen we er ons in het bijzonder op toeleggen, de toestand van hele gebieden te onderzoeken en de grenzen af te bakenen van streken, waarvan de ontwikkeling bepaald werd door regionale economische levensvoorwaarden, die verschillen naargelang de periode en de streek. Het geografisch feit komt trouwens op regionaal plan volledig tot zijn recht.

We zullen dus niet blijven stilstaan bij afzonderlijke gevallen van gemeenten waar de aangroei of de daling van het bevolkingscijfer aan buitengewone of toevallige oorzaken moet toegeschreven worden.

2. DE PERIODE VAN 1846 TOT 1880.

a) **De bevolkingsaanwas.** — Men kan vaststellen, dat in die periode de curve van de bevolkingsaangroei als een pijl omhoog schiet : 5 520 009 tegen 4 337 196, hetzij een toename van 1 182 813 eenheden of 28 %. Op een totaal van 2 583 gemeenten vertonen 1 884 een aangroei, wat 73 % van het totaal van de gemeenten vertegenwoordigt. We moeten een onderscheid maken tussen twee milieus met verschillende economische structuur : de stedelijke en industriële agglomeraties en het platteland.

1° *De vorming van dichte agglomeraties in Hene-Samber-Maas.* — Als we de percenten van aangroei verdelen in groepen van minder en van meer dan 50 %, dan treft ons dadelijk een geografisch verklaarbare localisatie. Twee assen komen allerduidelijkst te voorschijn; de as west-oost, die de geul Hene-Samber-Maas volgt en de as zuid-noord, die tegen het kanaal Charleroi-Brussel aanleunt en verlengd wordt door het kanaal van Brussel naar de Rupel. Op die as treffen we twee verdikkingen aan : Brussel en Antwerpen. De verklaring van die toestand ligt voor de hand. Tussen 1846 en 1880 begon men in de kolenbakkens van Bergen, het Centrum, Charleroi en Luik op volle capaciteit te werken. De kolenproductie, die in 1841 4 815 000 bruto ton (1) bedroeg, steeg in 1880 tot 16 886 698 netto ton. Bij de kolenmijnen verzezen hoogovens, waarmee in 1880 234 824 ton staal geproduceerd werd, tegen 2 675 ton in 1861. Op de steenkoollagen en in de omgeving van de hoogovens werden stuk na stuk talrijke industrieën opgericht, die brandstof en ijzerproducten verbruikten, of andere, die gebruik maakten van de waterwegen : Samber-Maas. Aan de rand van dit gebied ontstonden dan ook in korte tijd dichte agglomeraties met grote en kleinere fabrieken, met buurten van werkmanswoningen en een heel complex van stadsdiensten.

Waar konden tijdens die eerste jaren van mijnontginning en industrialisering de contingenten arbeiders vandaan komen ?

Zeker niet in voldoende aantal uit de streek zelf. Uit blad 23 van de *Atlas* blijkt dat de zone Hene-Samber-Maas het hoofd niet kon bieden aan een sterke vraag naar aanwerving.

(1) Zonder de afval van sorteren en wassen in mindering te brengen.

Voor het jaar 1846 schommelt de gemiddelde bevolkingsdichtheid in die streek tussen 200 en 300 inwoners per km². Bij hoge uitzondering overtreft het cijfer 1 000 inwoners per km². Over het algemeen was de zone van de kolenbekkens in de eerste helft van de XIXe eeuw minder dicht bevolkt dan Vlaanderen. Van daar uit zal dan ook door sterke uitwijking de vraag van de nieuwe centra der moderne industrie bevredigd worden. Massale verschuivingen vonden plaats, niettegenstaande het grondig verschil van taal, mentaliteit en levenswijze tussen de Vlaamse en de Waalse bevolking. Want precies omstreeks het midden van de eeuw heerste er grote slapte in de Vlaamse textielindustrie en een catastrofale crisis drukte op de landbouw, zodat veel families gedwongen waren hun geboortestreek te verlaten. Overigens kwam de plattelandsbevolking zich zowat van overal in de zone van de opkomende zware industrie vestigen. Dat kan door twee feiten verklaard worden.

Men weet dat in ons land sinds omstreeks 1860 in de landbouw een crisis kiemde, die korte tijd later akuit zou worden. Ze was te wijten aan de toevoer van vreemd graan, vooral van tarwe, op de Belgische markt. De enorme vooruitgang van de verkeersmiddelen, vooral van de gemotoriseerde scheepvaart, die door verlaging van de vervoerprijs de handelswaarde van die producten had doen dalen, werkte een massale import in de hand. Het gevolg was dat die waar op de markten werd aangeboden tegen prijzen beneden de kostprijs van de inheemse producten.

Daardoor begint de traditionele verbouwing van tarwe achteruit te gaan. Cultuurgronden, niet meer voor graangewassen gebruikt, werden in grasland omgevormd. Maar daardoor bleef op het platteland een deel van de werkkrachten ongebruikt. Als vanzelf trokken die lui naar de mijn en de fabriek. Vooral de jongeren en de hoofden van kinderrijke gezinnen besloten ertoe, noodgedwongen, maar vaak met tegenzin, de landbouw op te geven.

Een ander feit moet een beslissende invloed hebben uitgeoefend op een snelle toeneming der bevolking in de mijn- en metallurgiezone tijdens de eerste fase van haar ontwikkeling: de immigratie werd namelijk in de hand gewerkt door het ontbreken van werkliedentreinen.

Vóór 1880 had onze sociale politiek nog niet voorzien in de mogelijkheid van dagelijkse verplaatsingen, waarvan op onze dagen zo veelvuldig gebruik wordt gemaakt. Dank zij de toekenning van spoorabonnementen tegen verminderd tarief, wordt de werklieden nu de mogelijkheid geboden in de industriële agglomeraties te gaan werken, zonder de voordelen van het verblijf op het platteland te verliezen. Voor 1880 ging het opgeven van de landbouw bijna noodzakelijk gepaard met het verlaten van het platteland.

Zo heeft de bevolkingsvermeerdering in de mijn- en metallurgiezone zich op twee manieren kunnen voltrekken: door natuurlijke aanwas van de lokale bevolking en door interne migratie van een belangrijk contingent landbouwwerkkrachten, die op het land geen werkgelegenheid meer vonden. Die arbeiders kwamen vooral uit Vlaanderen en gedeeltelijk ook uit de Kempen. Kleine boeren en boerenjeugd werden door de ellende van het land gejaagd, ten gevolge van een akute crisis in de landbouw op het ogenblik dat de huisindustrie van het platteland teloor ging.

E. VANDERVELDE stipt aan, dat in sommige Waalse gemeenten « la colonie flamande est si nombreuse que l'on pêche en flamand le dimanche et que... les socialistes, à la veille des élections, doivent appeler des orateurs de Gand et de Bruxelles pour haranguer dans leur langue maternelle des centaines de mineurs qui ne savent pas le français » (1).

(1) E. VANDERVELDE. — *L'exode rural et le retour aux champs*, bladz. 90.

Hoeft het gezegd, dat de kernen met de sterkste concentratie zich vormden in de centra van steenkoolexploitatie van Bergen, het Centrum, Charleroi en Luik.

In het arrondissement Charleroi was de bevolking van 40 % der gemeenten met meer dan 100 % toegenomen; in drie gemeenten, Marchienne-au-Pont, Marcinelle en Monceau-sur-Sambre bereikte het vermeerderingspercentage meer dan 300 %; in vier andere gemeenten overtrof de aanwas 200 %.

Het is niet van belang ontbloot, erop te wijzen dat in de streek van Luik de demografische uitbreiding niet in een even snel tempo verliep als in Charleroi en omgeving; slechts voor 8 % der gemeenten in dat arrondissement kan een toeneming van meer dan 100 % genoteerd worden; te Ougrée, waar de vermeerdering het grootst was, beliep de aanwas slechts 175 %. Zo wordt weer bewaarheid wat we al voor het land in zijn geheel opmerkten, nl. dat het aanwaspercentage relatief lager was in de gemeenten die in het begin van de eeuw reeds op een vrij omvangrijke bevolking konden bogen, dan in gemeenten met een vroeger eer schaarse bevolking, maar waarheen de moderne industrialisering in korte tijd massale drommen werklieden lokte.

Er valt nog op te merken, dat ten westen en ten oosten van Namen de zone met sterke bevolkingsaanwas onderbroken is. Dit komt overeen met het ontbreken van steenkool in de ondergrond. Langs de as van een transversale antikline, die van Samson, werden de steenkollagen opgeheven en aldus door erosie aangetast en vernield.

2° *De streek van Verviers.* — Met Verviers als centrum loopt van uit Luik een strook van omvangrijke bevolkingsaanwas langs de Vesder. Hier ook vindt men toenemingspercentages van meer dan 100 % en weer worden die percentages aangetroffen in de randgemeenten: Andrimont 147 %, Chaîneux 188 %, Dison 104 %, Limbourg 133 %. Te Verviers zelf beloopt de toeneming slechts 73 %. Tenslotte, evenals in de vroeger besproken streken heeft de immigratie een belangrijk contingent geleverd voor de bevolkingsuitbreiding: inwijkelingen (1) gekomen van het nabije platteland en een groot aantal Duitsers, die de verplaatsing gemakkelijk konden ondernemen dank zij de nabijheid van de grens.

Door de ontwikkeling van welke bedrijven werd die krachtige uitbreiding van de Vervierse bevolking in de hand gewerkt?

Aan de basis van de economische bloei van die streek ligt de wolbewerking. Sinds de XVIIe eeuw hebben Verviers en omliggende laken geweven met internationale faam. Drie regionale voorwaarden kunnen hoofdzakelijk in aanmerking genomen worden, om het bestaan van de Vervierse wolindustrie te verklaren:

1. Ter plaatse waren werkkrachten uit het Land van Herve voorhanden, die overdag niet voldoende te werk gesteld werden, daar de plattelandseconomie berustte op een monocultuur van grasland en veevoeder met runderteelt.

Daar de vette weilanden van de streek niet geschikt waren voor schapenfokkerij, werd de grondstof voor het spinnen en weven van de wol ingevoerd; op het land geschieden die twee bewerkingen als huisindustrie, om de lege uren van de dag te vullen. De afwerking van het laken: het wassen, vollen en kleuren gebeurde daarna te Verviers en in de onmiddellijke omgeving van de stad.

2. Voor die bewerkingen bezat de Vesder en zijn bijrivieren uitzonderlijke eigenschappen. Het water van die Ardeense rivieren is zeer zuiver, want het loopt niet door kalksteen; zijn

(1) De termen «entrants»-inwijkelingen en «sortants»-uitwijkelingen worden gebruikt voor immigranten en emigrantten. O. TULIPPE. — *Le vieillissement de la population belge*, bladz. 43.

zachtheid geeft aan het weefsel soepelheid en bevordert de rijkdom der kleuren en schittering der tinten. Anderzijds leverden de snellopende rivieren de nodige drijfkracht voor de volmolens.

3. Verviers had een afzetgebied gevonden op de markt van het nabije Aken, die reeds van oudsher een belangrijk centrum was.

In het begin van de laatste eeuw werd de Vervierse lakenindustrie het eerst door de mechanisering getroffen. Het is voldoende bekend, dat William Cockerill zijn eerste machines om wol te spinnen precies te Verviers bouwde voor de huizen Simonis en Biolley, en dat de zoons van William Cockerill de eerste stoommachine van het continent bouwden (1). De mechanisering van de textielindustrie zou een sterke verschuiving in de localisatie van die nijverheid teweegbrengen; Verviers en onmiddellijke omgeving, nl. Dison, zouden eerst het spinbedrijf en daarna de weverij naar zich toetrekken. De overgang van huisindustrie naar mechanische bewerking in de fabriek vergde verschillende jaren.

Omstreeks het midden van de eeuw bleven slechts oudere mensen en vrouwen nog gebruik maken van weefstoelen met handbediening. De meeste jongeren hadden de fabrieksarbeid verkozen en velen onder hen hadden zich in de stad gevestigd. In enkele decennia breidde de gecentraliseerde lakenproductie zich in aanzienlijke mate uit. Dat moge uit enkele cijfers blijken. In 1852 waren uit de weverijen van Verviers 64 000 stuks laken gekomen; in 1880 bereikte de productie 400 000 stuks (2). Naast de mechanische textielindustrie ontstonden nog andere nijverheidstakken, om aan de vraag naar mechanische uitrusting te voldoen. In de eerste plaats werd voorzien in de fabricatie van machines en wisselstukken. Hoewel vooral de metallurgiestreek van Luik, die omstreeks het midden van de eeuw in volle bloei was, de nodige machines voor de lakennijverheid leverde, toch werden in de streek van Verviers ook werkplaatsen opgetrokken voor machine-bouw, nl. voor stoommachines, te Verviers, Ensival, Limbourg en Hodimont. Daarna kwamen andere bijindustrieën van de mechaniek, zich in de streek vestigen, o.a. de leertouwerij en de leerindustrie in het algemeen.

De ontwikkeling van de Vervierse basisindustrie, de lakenweverij, heeft dus samen met de bijindustrieën de eerste stoot gegeven aan de bevolkingsuitbreiding in de vallei van de Vesder. Eens aan de gang moest de beweging productie-bevolking uit eigen kracht in versneld tempo toenemen.

3° *De bevolkingsuitbreiding langs de as zuid-noord.* — Vertrekkend uit de steenkoolzone van de Samber loopt naar het noorden een as, waarlangs de bevolking zich uitbreidt. Eigenlijk gaat het hier om twee centra die rond Brussel en Antwerpen uitdijen en met elkaar verbonden zijn langs het kanaal Charleroi-Brussel en langs het half maritiem kanaal (capaciteit 2 000 ton) van Brussel naar de Rupel, die de verbinding voortzet naar Antwerpen.

Te Brussel, dat van oudsher — reeds in de middeleeuwen — een centrum van economische bedrijvigheid was en de hoofdstad werd van de jonge Staat, waren talrijke elementen aanwezig, om een krachtige bevolkingsaan groei te bevorderen, wat overigens ook gebeurd is.

Natuurlijk kende niet alleen de stad Brussel, maar ook een hele groep randgemeenten een uitbreiding van grote metropool met al de economische functies aan een grote stad verbonden: verschillende industrieën, een druk verkeer te water, per spoor en langs de weg, administratie, cultureel leven en allerlei tertiaire diensten.

(1) L. DESCHESNE. — *Le régime syndical à Verviers*, bladz. 27 en 37.

(2) L. DESCHESNE. — *Le régime syndical*, bladz. 40.

Het is al te zeer bekend hoe de bevolking van een grote agglomeratie zich uitbreidt, om er veel aandacht aan te besteden. Tien randgemeenten van Brussel vertonen in 1880 een aanwas van meer dan 100 % : Anderlecht 282, Etterbeek 281, Vorst 216, Elsene 155, Jette 138, Koekelberg 133, Laken 344, Molenbeek 246, Sint-Gillis 700, Schaarbeek 556. Te Brussel zelf begint de wet van de « evolutie van de city » zich te laten gevoelen. Men kan nog geen achteruitgang van het bevolkingscijfer noteren, maar een vermeerdering van slechts 31 % is dan toch kenschetsend, vergeleken bij de randgemeenten.

Het absolute bevolkingscijfer van de elf gemeenten bedroeg 404 015 eenheden, wat een concentratie van 9,3 % van de bevolking van het land vertegenwoordigt, een percentage dat overeenkomt met het huidige peil.

Op welke manier hebben zich die haarden van sterke bevolkingsconcentratie kunnen vormen? Niettegenstaande een geboortepercentage van 33,54‰ (1) volstaat het overschot van geboorten op sterfgevallen op verre na niet, om de snelle uitbreiding van de Brusselse randgemeenten te verklaren; de grootste contingenten nieuwe inwoners zijn dus van buiten af gekomen.

Tabel 1 geeft het percentage van de oorspronkelijke inwoners en van de immigranten voor de jaren 1846 en 1880 (2).

TABEL 1. — *Verhoudingscijfers van de oorspronkelijke inwoners en de Belgische en vreemde immigranten.*

	1846			1880		
	Globale bevolking = 100			Globale bevolking = 100		
	Oorspr. bevolk.	Belgische immigr.	Vreemde immigr.	Oorspr. bevolk.	Belgische immigr.	Vreemde immigr.
Brussel	55	39	6	51	41	8
Anderlecht	50	48	2	36	58	6
Etterbeek	55	42	3	33	62	5
Vorst	59	38	3	41	56	3
Elsene	29	64	7	29	63	8
Jette	59	37	4	38	59	3
Koekelberg	37	61	2	38	60	2
Laken	47	48	5	35	60	5
Molenbeek	23	71	6	30	66	4
Sint-Gillis	38	58	4	22	71	7
Sint-Joost-ten-Node	18	72	10	20	70	10
Schaarbeek	35	57	8	25	68	7

Slechts in drie gemeenten, Koekelberg, Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node, is de oorspronkelijke bevolking toegenomen in de loop van de besproken periode en dan nog in zeer kleine mate : 1 %, 7 % en 2 %. Op één gemeente, nl. Brussel, na is het contingent immigrerenden in 1880 veel groter dan de oorspronkelijke bevolking. In sommige gemeenten is het percentage inwijkelingen twee- en tot meer dan driemaal zo groot als de autochtone bevolking. Dat is het geval te Elsene, Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node, Sint-Gilles en Schaarbeek. De twee laatst genoemde gemeenten vertonen de grootste bevolkingsaanwas. Jammer genoeg ontbreken statistieken over de interne loop van de bevolking, zodat we geen inlichtingen hebben over de herkomst van de immigranten die zich in een gemeente kwamen vestigen. We mogen

(1) Geboortecijfer van het arrondissement Brussel in 1880.

Al de cijfers betreffende geboorten, sterfgevallen en natuurlijk bevolkingsaccres werden ontleend aan : *Demografie van België van 1921 tot 1939*, tabellen 150bis, 151bis en 152bis.

(2) M. PETITJEAN. — *Les mouvements internes*, bladz. 71.

nochtans gerust aannemen dat de omliggende plattelandsgemeenten het grootste contingent geleverd hebben. In alle sociologische studies wordt vastgesteld, welke aantrekkingskracht een grote stad — vooral een grote stad die zich aan het uitbreiden is — uitoefent op de plattelandbevolking. Tussen stad en dorp komen contacten tot stand, eerst met vrij grote tussenruimten; door de wekelijkse markt, waarop voedingswaren verhandeld worden, krijgen de dorpingen geregeld omgang met de stadsbewoners; anderzijds bevoorraadt de stad het platteland in gereedschap en kleding. De stad levert ook verschillende diensten: administratie, rechtspraak, onderwijs en geneeskundige zorgen. De uitstralingszone van de stedelijke invloed hangt af van de gemakkelijheid en de snelheid van de verbindingen met het omliggende platteland.

Van generatie tot generatie wordt de omgang tussen stad en dorp drukker en enger. De jongeren wennen eraan in de stad te gaan werken; in het begin gaan ze nog elke dag naar huis, maar zodra ze getrouwd zijn, vinden ze het gemakkelijker in de stad te verblijven, vooral degenen die geen stukje grond meer hebben om te bewerken.

Een psychologische factor bevordert waarschijnlijk ook de definitieve uitwijking van de plattelandbevolking naar de naburige stad, nl. het vooruitzicht gemakkelijk een dag op het land te kunnen doorbrengen, om vrienden en kennissen terug te zien. Zeker hebben de gemeenten uit het omliggende een groot deel van hun geboorteoverschot naar de hoofdstad gestuurd, maar toch zal het hele land, kleine steden evenzeer als dorpen, wel het zijne ertoe hebben bijgedragen, om de Brusselse agglomeratie te bevolken gedurende de eerste decennia van haar uitbreiding. Doch het is niet mathematisch uit te maken, in welke mate dit geschiedde. Alle economische categorieën waren vertegenwoordigd: niet geschoolde arbeidskrachten voortspruitend uit de plattelandbevolking zonder beroepsvorming, geschoolde vaklui: klerken, gerecrueteerd uit degenen die in hun dorp op de lagere school tot de eersten van hun klas behoorden en in de stad middelbaar onderwijs genoten.

De vorming van de Brusselse agglomeratie, die we nu « groot Brussel » noemen of « conurbatie » van een aantal randgemeenten begint dus tussen 1846 en 1880 door de uitbreiding van de toenmalige dorpen in de onmiddellijke omgeving van de stad.

A. DEMANGEON noteerde dat « le développement énorme et rapide de cette banlieue date de la dernière moitié du XIXe siècle. Anderlecht, Schaerbeek et Ixelles n'étaient encore en 1830 que des villages vendant à la ville beurre et leurs cerises (de fameuze « schaerbeekse krieken »); les habitants de Saint-Gilles portaient le sobriquet de « hâcheurs de choux » (koolenkappers), juste reconnaissance de leur talent à cultiver les choux dits de Bruxelles » (1).

In een versneld tempo ontwikkelen zich in de voorsteden van de hoofdstad de meest verscheiden vormen van industriële bedrijvigheid. Onder de reeds bestaande industrieën had de metallurgie zich aanzienlijk uitgebreid, om tegemoet te komen aan de vraag van een steeds groeiende stadsbevolking naar allerlei huishoudelijke voorwerpen en machines. Ook de zware metallurgie had zich in de Brusselse agglomeratie ontwikkeld, nl. de bouw van spoorwagemateriaal, stoomketels, bruggen en ijzeren geraamten. Hierdoor werd een aanzienlijke hoeveelheid arbeidskrachten opgeslorpt: het aantal metaalarbeiders in 1880 mag op 2 000 geraamd worden. De textielindustrie, integendeel, die vroeger in Brussel en omgeving zo bloeiend was, ging sterk achteruit, onder de invloed van de mechanisering van het weef- en spinbedrijf.

Ten gevolge van het ontstaan van een grote agglomeratie nam de bedrijvigheid in verscheiden reeds bestaande of nieuwe takken van de industrie een zeer hoge vlucht. In de eerste plaats moest de bouwnijverheid voorzien in de behoeften van talrijke ingeweken families,

(1) A. DEMANGEON. — *Belgique et Pays-Bas*, bladz. 93.

ook de verschillende takken van de voedingsnijverheid, ontwikkelen zich : de meelfabrieken, de brouwerijen, de olieslagerijen en de suikerraffinaderijen. De chemische industrie, die vóór 1846 reeds belangrijk was, kwam zeer vlug tot bloei, evenals de leerlooierij en de leertouwerij. In de Brusselse agglomeratie ontwikkelden zich ook sommige vormen van bedrijvigheid die eigen zijn aan grote steden, zoals de rijtuigmakerij, de boekdrukkunst en de steendrukkerij, de fabricatie van papier en behangpapier en van verschillende luxevoorwerpen.

Ten slotte had Brussel, hoofdstad van het land, nog een speciale functie als regeringscentrum en administratieve zetel van grote industriële organismen, handelsfirma's en banken. Daardoor werd werk verschaft aan duizenden ambtenaren, zakenlui, technici en klerken. Demografisch breidde de Brusselse agglomeratie zich het krachtigst uit in de periode 1846-1880. Ongetwijfeld bleef de bevolkingsaanwas ook gedurende de volgende perioden aanhouden, maar het uiterst vlugge tempo van de vijftigerjaren werd toen niet meer bereikt.

Ongeveer 50 km ten noorden van Brussel kunnen we een ander centrum aanwijzen, waar de bevolking zich omstreeks het midden van de eeuw krachtig begon uit te breiden : Antwerpen en onmiddellijke omgeving. Hier vertoont de spreiding van de bevolkingsaanwas dezelfde kenmerken als in de Brusselse agglomeratie : het vermeerderingspercent van de stad zelf ligt lager dan dat van de omgeving. Terwijl in Antwerpen zelf slechts een toeneming van 91 % kan waargenomen worden, vertonen vier gemeenten een aangroei van meer dan 100 % : 128 % te Berchem, 279 % te Borgerhout, 132 % te Merksem, 146 % te Oosterweel. Zowel mathematisch als geografisch blijft de Antwerpse agglomeratie dus ver beneden het peil van de Brusselse; ze vormt geen haard van sterke bevolkingsconcentratie.

Weer moeten we hetzelfde verschijnsel vaststellen als te Brussel : de bevolkingsaangroei in het Antwerpse is voor een groot deel te danken aan immigratie, zoals blijkt uit de cijfers van tabel 2.

TABEL 2. — *Verhoudingscijfers tussen oorspronkelijke bevolking en immigranten in de Antwerpse agglomeratie.*

	1846		1880	
	Oorspr.	Immigr.	Oorspr.	Immigr.
Antwerpen	64	36	63	37
Berchem	50	50	45	55
Borgerhout	42	58	38	62
Merksem	51	49	65	35
Oosterweel (1)	50	50	48	52

In 1846 bereikte de locale aangroei nagenoeg het peil van de immigratie, behalve in de stad Antwerpen zelf, waar het natuurlijk accres dubbel zo groot was als de inwijking. In 1880 daarentegen werd die verhouding verbroken in het voordeel van de immigratie, met uitzondering weer van de Stad Antwerpen.

Evenals Brussel kende Antwerpen een roemrijk verleden. De verzanding van het Zwin en de kleingeestige protectionistische politiek van de Brugse kooplui verlamden de haven aldaar, zodat ze, sinds de XVe eeuw, op voordelige wijze kon vervangen worden door de Scheldehaven.

Eeuwenlang had Engeland de grondstof voor de Vlaamse lakennijverheid geleverd, totdat het op zijn beurt laken begon te weven en uit te voeren. Te Antwerpen stichtte het zijn belang-

(1) Bij de wet van 22 maart 1929 bij Antwerpen ingelijfd.

rijkste Europees handelskantoor voor de verhandeling van Engelse wol en een wolbeurs is nu nog altijd te Antwerpen gevestigd. Vorige eeuw steeg de import van wol van 16 245 balen in 1860 tot 240 021 balen in 1904 (1).

Bij dat internationaal handelsverkeer in wol kwam zich in vroegere tijd ook de handel in specerijen en kostbare producten voegen, die door Portugese schepen aangebracht werden. Gedurende nagenoeg drie eeuwen heerste er een druk scheepvaartverkeer in de Scheldemonding. Antwerpen werd de grote stapelplaats, waarheen producten verscheept werden uit het Oosten, het gebied van de Middellandse Zee, Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland en de Baltische Zee of van waar uit producten naar die streken verstuurd werden (2). Door Brugge te verlaten, brachten de kooplui van de Hanze de haven een dodelijk slag toe. Toen Antwerpen, omstreeks het midden van de XVIe eeuw, het toppunt van zijn bloei bereikte, stichtten de Duitse kooplui er een handelskantoor van de Hanze.

Het spreekt vanzelf, dat een grote haven als Antwerpen, die in dienst stond van de handel tussen het Oosten en Europa, behoefte had aan de prestaties van allerlei vaklui en het ontstaan van verschillende nijverheden moest bevorderen. De bedrijvigheid die zo ontwikkeld werd kwam natuurlijk in de eerste plaats de havendiensten ten goede: herstelling en bouw van schepen. Voor de uitvoer bestemde grondstoffen ondergingen verscheidene bewerkingen. Men produceerde er o.a. de kleurstoffen die beroemd waren voor het schitterend koloriet dat ze verleenden aan ruwe uit Engeland ingevoerde weefsels.

In de XVIe eeuw werkten in de stad suikerraffinaderijen en zeepziederijen. Veel werkplaatsen waren in handen van kooplui-bedrijfsleiders, die duizenden arbeiders werk verschafften.

In de tijd van de Renaissance was Antwerpen reeds een belangrijk centrum van de diamantslijperij.

Zo mocht Antwerpen in de XIXe eeuw reeds bogen op een stevige traditie in de handel en de industrie; de stad beschikte eveneens al over handige vaklui en talrijke arbeidskrachten. In de eerste helft van vorige eeuw kon ze dan ook onder gunstige voorwaarden deelnemen aan de vroegste uitingen van de moderne industriële bedrijvigheid.

Vershillende factoren hebben ertoe bijgedragen, om Antwerpen, dat nu de tweede haven van het Europese vasteland is — na Rotterdam —, tot een van de belangrijkste wereldhavens van die tijd te doen uitgroeien: de algemene ontwikkeling van de industrie; de vooruitgang van de zeevaart, dank zij het gebruik van stoomboten; maar vooral de gunstige ligging, aan de rand van een economisch achterland, dat verschillende landen van Noordwest-Europa omvat, die op het einde van vorige eeuw mochten beschouwd worden als de meest vooruitstrevende van de wereld.

De cijfers op tabel 3 geven een idee van de toename van het handelsverkeer te Antwerpen.

TABEL 3. — *Beweging in de haven van Antwerpen tussen 1846-1880 (3).*

Jaren	Zeilboten en stoomschepen	
	Aantal schepen	Tonnemaat
1846	2 214	329 495
1850	1 426	239 165
1860	2 568	546 444
1870	4 125	1 362 606
1880	4 483	2 063 825

(1) *Chambre de Commerce d'Anvers*, bladz. 130.

(2) A. DEMANGEON. — *Belgique et Pays-Bas*, bladz. 116.

(3) *Annuaire de la Chambre de Commerce d'Anvers*, 1927, bladz. 359.

Terwijl het aantal schepen in de loop van deze periode slechts verdubbelde, vertienvoude de tonnemaat. Dat is wel een afdoend bewijs van de ontwikkeling van het handelsverkeer in de haven. De schepen konden op een betere lading rekenen; de tonnemaat per eenheid steeg aanzienlijk.

Een dergelijke vooruitgang van de bedrijvigheid in de haven moest noodzakelijkerwijze al de andere activiteiten in de stad bevorderen, en bijgevolg de aanwas van de bevolking in de hand werken. We noteerden reeds, dat in de stad Antwerpen zelf het aantal inwoners verdubbelde tussen 1846 en 1880 en dat de getalsterkte van de bevolking in de vier randgemeenten (Berchem, Borgerhout, Merksem en Oosterweel) verdrievoudigde. Uit tabel 2 (blz. 17) blijkt bovendien dat die aanwas hoofdzakelijk te danken was aan immigratie. Het grootste contingent inwijkelingen werd door Nederland geleverd: in vijf randgemeenten was meer dan de helft van de immigranten van Hollandse oorsprong. Die toeloop is gemakkelijk te verklaren. De grens was niet ver verwijderd, de taal was gemeenschappelijk, velen wensten bovendien een economische achterlijk gebied — de verlenging van onze Kempen — te verlaten. Om al die redenen moest het havengebied op onze noorderburen een sterke aantrekkingskracht uitoefenen.

De specifieke rol, die Brussel als hoofdstad en Antwerpen als wereldhaven toegewezen kregen, had in die steden een drukke bedrijvigheid in het leven geroepen, waarvan de uitstralingskracht zich echter niet tot de eigenlijke stadsomgeving beperkte. Hun invloedssfeer drong veel verder door: in noordelijke richting, tot het gebied langs het kanaal van Brussel naar de Rupel en, naar het zuiden toe, tot het gebied langs het kanaal van Brussel naar Charleroi. Die waterwegen voor binnenscheepvaart verzekerden de verbinding van verschillende belangrijke agglomeraties met, enerzijds, de zeeroute en, anderzijds, de steenkoolstreek. Het verbaast ons dan ook niet, dat langs die kanalen fabrieken opgetrokken werden en de bevolking er toenam.

4° *De Kuststreek.* — In het noordwesten van het land verdient het gebied langs de Noordzeekust ook onze aandacht om zijn grote bevolkingsdichtheid, hoewel het de vergelijking met de reeds besproken zones niet kan doorstaan. Maar in Vlaanderen, waar omstreeks het midden van de XIXe eeuw de demografische ontwikkeling begon achteruit te gaan, is een aanwas van 50 % toch uitzonderlijk, al vertegenwoordigt dat cijfer een normale evolutie voor die streek.

De burgerij begint de gewoonte aan te nemen in de zomermaanden aan zee te verblijven. Hotels en villa's worden gebouwd, waarvoor lokale arbeidskrachten aangeworven worden. Gedurende het dood seizoen worden ze onderhouden door een permanente bevolking van professionele arbeidskrachten, die zich in de kuststreek komt vestigen. Seizoenarbeiders, die voor allerlei diensten gebruikt worden, komen zich bij hen voegen. De hoge salarissen, die aan deze laatsten uitbetaald worden, bezorgen veel families een voldoende bijverdienste, om de defintieve emigratie te remmen.

Het blijkt dus een algemeen verschijnsel te zijn, dat daar, waar tussen 1846 en 1880 het stadsleven zich ontwikkeld heeft of ontstaan is, het bevolkingscijfer krachtig toenam.

Die gang van zaken is zeer normaal; hetzelfde kan waargenomen worden in al de landen die in deze tijd een aandeel kregen in de « boom » van de industrie en de handel.

Dank zij zijn ligging, zijn natuurlijke en menselijke geografische middelen en zijn verleden bevond België zich in bijzonder gunstige omstandigheden, om intens deel te nemen aan de snelle ontwikkeling van de economie en de industrie. Het normale gevolg van die toestand

was dat de stadsbevolking veel vlugger toenam dan ooit tevoren. Doch niet alleen de steden, maar ook het platteland genoot de voordelen van die economische en demografische vooruitgang.

5° *De demografische uitbreiding op het platteland.* — Het is helemaal niet te verwonderen, dat de bevolkingsvermeerdering het natuurlijk is dan ooit tevoren. Doch niet alleen de steden, en de agglomeraties. Behalve de plaatsen waar zich de rechtstreekse invloed van de steden liet gelden, namen ook, op een paar uitzonderingen na, zuiver landelijke en soms ver afgelegen gemeenten deel aan de algemene uitbreiding van de bevolking van het land. Verschillende oorzaken kunnen hiervoor verantwoordelijk gesteld worden.

In de eerste plaats een hoog geboortecijfer. Blad 25 van de *Nationale Atlas* geeft voor verschillende buitengemeenten in het noorden van het land een verhouding van meer dan 30 ‰.

In verschillende gemeenten ligt het peil zelfs hoger dan 35 geboorten voor 1 000 inwoners, wat overeenstemt met de hoogste cijfers die voor die periode gekend zijn (1). Het arrondissement Antwerpen stond in 1880 aan de spits, met 38,22 geboorten ‰. In de meer zuidelijke gebieden was de toestand niet zo schitterend; de arrondissementen met een lager cijfer dan 25 ‰ zijn nochtans uitzonderingen.

Ongetwijfeld is het aantal sterfgevallen ook vrij aanzienlijk. In de vochtige en moerassige gronden van de polders — die van de zeevlakte en die van de Schelde — heerste plaatselijk malaria en richtte de kindersterfte verwoestingen aan (2). Maar voor het land in zijn geheel bleef het sterftecijfer onder 22 ‰. Er blijft dus een geboorteoverschot van gemiddeld 9 à 10 ‰.

Welke vormen van bedrijvigheid hebben op het platteland een deel van dat geboorteoverschot kunnen opsorpen en ertoe aanzetten zich ter plaatse te vestigen? In de eerste plaats een stijging van landbouwproductie, veroorzaakt door de grotere behoeften van de stadsbevolking.

De grondbestanddelen van de voeding, bakmeel, melk, boter, eieren en groenten, waren voor het grootste deel afkomstig van middelgrote bedrijven van 5 à 10 ha.

Voor de kleine boer was de verkoop van die gewone verbruiksartikelen van vitaal belang, om zijn budget in evenwicht te houden. Die geringe inkomsten lieten hem toe de landpacht te betalen en wat kleren, landbouwgereedschap en huishoudartikelen te kopen. Omstreeks het midden van de eeuw droegen veranderingen in de exploitatie er ook toe bij, om het aantal kleine bedrijven te doen stijgen, zodat op het platteland meer families de kost konden verdienen.

De landbouwcrisissen, die tal van boeren, — vooral de grote — geruïneerd hadden, en de kapitalistische investeringen in de landeigendom hadden de bedrijven in eigendom een ernstige slag toegebracht. Die vorm van uitbating werd vooral door de grote boeren toegepast. De vooruitgang van de bedrijven in pacht kwam de middelgrote en vooral de kleine bedrijven ten goede. De intensieve cultuur won meer en meer veld en verschafte het hele gezin werkgelegenheid, zodat een groot deel van het natuurlijk bevolkingsaccres ter plaatse bleef.

In die tijd was het nog niet mogelijk dagelijks heen en weer te reizen, om in de stad te gaan werken zonder uit te wijken, hoewel het spoorwegnet reeds vrij dicht was. Maar er waren nog geen werkliedenabonnementen in omloop gebracht, die dank zij een laag tarief,

(1) J. BEAUJEU-GARNIER. — *Géographie de la Population*. D. I, bladz. 73 en volgende.

(2) O. TULIPPE. — *Le vieillissement de la population belge*, fig. 28.

dagelijkse verplaatsingen mogelijk maakten. Daarom sloot het aanvaarden van werk in de industrie bijna altijd in, dat het platteland moest verlaten worden voor definitieve immigratie naar de stad- of industriezone. Alleen de slechtst bedeelden namen in het begin met die oplossing vrede. In de XIXe eeuw besloten de boeren er pas dan toe, uit te wijken, als de nood dringend werd, zonder echter de hoop op te geven, vroeg of laat te kunnen terugkomen. Maar al de landbouwersfamilies die van de opbrengst van een klein bedrijf bescheiden konden voortleven bleven aan hun grond gehecht.

Dat verklaart, waarom vermeerderingen, gaande tot 25 %, konden genoteerd worden in de Kempen, in Haspengouw, in de afgelegen plattelandsgemeenten van Brabant, in Condroz en over de hele Ardennen.

b) **De bevolkingsverminderingen.** — Zowat over heel het land zakte het bevolkingscijfer in afgelegen gemeenten : eigenlijk zijn die gevallen maar uitzonderingen en we zullen er dan ook niet langer bij vertoeven. Maar in drie streken is de teruggang algemeen en aanzienlijk. Oost-Vlaanderen werd het ergst getroffen. In een reeks gemeenten langs de Schelde daalde de getalsterkte der bevolking met meer dan 20 %; verminderingen van 11 tot 20 % zijn de algemene regel. In ongeveer dertig jaar verminderde de bevolking met 11 tot meer dan 20 % in tal van gemeenten in de streek van de Beneden-Leie en in het noorden van Henegouwen.

In nog twee andere streken werd een gevoelige teruggang genoteerd, nl. in het Land van Herve en in de vallei van de Semois. Met uitzondering van dit laatste gebied kan, zonder de minste aarzeling, de oorzaak van die toestand aangewezen worden : crisis in de textielindustrie, de ambachten en de huisarbeid (1).

1° *De teruggang in Vlaanderen.* — Gedurende eeuwen werd Vlaanderen door de kroniekschrijvers en historici beschreven als een centrum van intens leven en als een volkrijk gebied. Maar in het midden van de XIXe eeuw vloeiden de levenskrachten letterlijk uit die streek weg. In de textielindustrie, waarvan een groot aantal families door huisarbeid leefden — verschillende leden van het gezin, ouderlingen en kinderen, werkten mee — was, ten gevolge van twee oorzaken, een crisis uitgebroken.

In 1846 was het Vlaamse land tussen Leie en Schelde een van de volkrijkste streken, tenminste wat de densiteit buiten de steden betreft (Bl. 23 *Nationale Atlas*). De gemiddelde bevolkingsdichtheid lag tussen 200 en 300 of zelfs meer inwoners per km². Die toestand veronderstelt de aanwezigheid op het platteland van een sterke bevolkingsgroep die zich niet uitsluitend met landbouw bezig hield. Wevers en spinners oefenden hun beroep uit op handgetouwen in een aangebouwde werkplaats. De vervaardiging van fijn laken, gedamasceerd linnen en kant, waarmee een bloeiende industrie uit de middeleeuwen voortgezet werd, verschaftte in de eerste helft van vorige eeuw nog winstgevend werk aan het dichtbevolkte platteland. Elke familie bewerkte een stukje grond, om in de voornaamste levensbehoeften te voorzien.

De huisarbeid onder de vorm van gedecentraliseerde industrie, waarbij de arbeider werkte voor een patroon die hem de nodige grondstoffen leverde, was het meest verspreid in de streek tussen Leie en Schelde.

Eeuwenoude gewoonten verdwenen in minder dan een generatie, met een nasleep van onbeschrijflijke ellende.

(1) Hiermee wordt de gedecentraliseerde industrie bedoeld : de arbeider werkt thuis, voor rekening van een werkgever.

Door de mechanisering van de textielproductie was de handenarbeid aan huis tot een snelle ondergang gedoemd en na korte tijd misten de landbouwers-ambachtslui de nodige bestaansmiddelen. Velen waren gedwongen naar ander werk uit te zien.

Aan werkgelegenheid ontbrak het niet, maar dan buiten de dorpen, in de steden, waar de gemechaniseerde textielindustrie zich in fabrieken gecentraliseerd had (Gent, Roeselare, Kortrijk) of in de centra waar de zware industrie van steenkool- en metaalproductie zich ontwikkelde (o.a. de zone van de Samber in Henegouwen). Voor veel Vlaamse textielarbeiders ging de verandering van beroep gepaard met het verlaten van hun dorp.

Het zou ons a priori kunnen verbazen, dat de bevolking niet in dezelfde mate is weggetrokken uit West- als uit Oost-Vlaanderen, waar de demografische teruggang het aanzienlijkst was. In een vorige studie hebben we aangetoond dat de textielbewerking aan huis niet gelijk verdeeld was over Vlaanderen (1); dat beroep werd veel meer beoefend in de streek tussen de Leie en de Schelde dan in West-Vlaanderen en het Land van Waas. In de twee laatstgenoemde streken leefden een groot aantal wevers-landbouwers, voor wie het voortbrengen van de grondstof meer betekende dan een bijverdienste; eigenlijk was dat hun voornaamste bron van inkomen.

Weliswaar had de vlasteelt af te rekenen met de concurrentie van ingevoerd katoen. Het vlas bleef nochtans nog lang in de gunst staan bij een deel van het publiek, dat mooi linnen boven katoenweefsel verkoos. Anderzijds bleef West-Vlaanderen en, in het bijzonder, de streek rond Kortrijk zich, traditiegetrouw, specialiseren in het vervaardigen van fijne, met de hand bewerkte weefsels.

Bij de — voor het bevolkingscijfer noodlottige — crisis in de vlasnijverheid kwam zich een kortere, maar niet minder rampspoedige crisis voegen. Ze werd omstreeks 1846 veroorzaakt door een paar opeenvolgende jaren met aardappelziekte en misoogsten van het koren. België kende toen zijn laatste hongersnood. Het jaar 1847 sloot af met een deficitaire geboorte-sterftebalans voor het geheel van het land: 118 106 geboorten tegen 120 168 sterfgevallen (2). Voor de laatste keer in onze geschiedenis trof de diepe ellende van de hongersnood Vlaanderen, waar, tot overmaat van ramp, talrijke families hun broodwinning verloren hadden, doordat weef- en spingetouwen in de kleine werkplaatsen stilgevallen waren. Hoewel ze van voorbijgaande aard was, moet die landbouwcrisis verantwoordelijk gesteld worden voor de drukke uittocht van de landbouwers naar de Vlaamse textielcentra, naar de steenkool- en metallurgiestreek en zelfs naar Frankrijk, waar de werklieden eerst seizoenarbeid gingen verrichten, om er zich later in veel gevallen definitief te vestigen.

Gedurende de jaren die op 1871 volgden nam de uitwijking van de Belgische bevolking naar Frankrijk plotseling sterk toe, tengevolge van de ontvolking van dit land door de oorlog.

Omstreeks 1850 was de demografische inzinking in Vlaanderen zo groot, dat zelfs het aantal woningen afnam (3).

Ze is ook zichtbaar op blad 23 van de *Nationale Atlas* (bevolkingsdichtheid in 1880), waar slechts één jaar in aanmerking genomen werd en dan nog een jaar dat vrij ver van de crisisperiode verwijderd ligt.

2° *De teruggang in het Land van Herve.* — In de vallei van de Vesder en haar onmiddellijke omgeving, het Land van Herve, was in de XVIe eeuw een lakennijverheid ontstaan, die weldra een grote bloei tegemoet ging. De oorsprong van de nieuwe industrie dient hoofd-

(1) M.-A. LEFÈVRE. — *L'habitat rural*, bladz. 137.

(2) E. VAN BEMMEL. — *Patria Belgica*, Tweede Deel, bladz. 66.

(3) M.-A. LEFÈVRE. — *L'habitat rural*, fig. 24.

zakelijk gezocht in het feit dat de arbeidskrachten er onvoldoende werkgelegenheid vonden; inderdaad, de landbouwexploitatie steunde op weibouw, zodat de boeren uitzagen naar een bezigheid om de lege uren te vullen. Het weven en spinnen van wol op handgetouwen, een werk dat thuis kon gebeuren, was uitermate geschikt, om die beschikbare werkkrachten op te slorpen. Voor de afwerking van de weefsels werd in de steden gezorgd. Drie eeuwen lang heerste, dank zij de lakennijverheid, welstand onder de dichte boerenbevolking.

Toen werd de mechanisering van de industrie doorgevoerd en bereikte weldra het Land van Herve, waar, op het platteland, de textielnijverheid bloeide onder de vorm van huisarbeid. De gemeente Sint-Pieters-Voeren verloor 24,8 % van haar bevolking, Sippenaeken 20 %, Sint-Martens-Voeren, Bombaye (Bolbeek), Neufchâteau en Dahlem meer dan 15 %. De overbevolking van de buitengemeenten werd grotendeels opgeslorpt door de stad Verviers en door de industriële zone van Luik.

Zo waren in de periode 1846-1880 de streek van de Vesder en het Land van Herve complementair, wat de aanwas en de vermindering van bevolking betreft.

Andere gemeenten ten zuiden van Verviers, waar de landbouwexploitatie in weinig gunstige voorwaarden moest geschieden, leverden ook een belangrijk contingent uitwijkelingen, die zich in de naburige industriële centra gingen vestigen.

3° *De demografische inzinking in de vallei van de Semois.* — Verschillende gemeenten op de zuidelijke oever van de Semoisvallei moeten gerangschikt worden in de derde categorie van bevolkingsvermindering, nl. van 11 tot 20 %. Tot die groep behoren de boerengemeenten Laforêt, Chairière, Bagimont, Sugny, Pussemange, Chassepierre en de kleine stad Bouillon. De nabijheid van de grens heeft de uitwijking naar Frankrijk zeker in zeer sterke mate bevorderd.

De verbindingen met het noorden, met het binnenland, werden bemoeilijkt door het diep ingesneden Semoisdal en de zeldzaamheid van bruggen over de rivier. De toegang naar het zuiden, naar Frankrijk, was integendeel gemakkelijk. Welnu, de arbeidskrachten werden aangelokt door centra in de nabijheid van de grens, als Charleville, Mezières, Sedan. Eigenlijk werden de Waalse grensbewoners die naar Frankrijk uitweken niet ontworteld, dank zij de gemeenschap van taal en de gelijkenis in de levenswijze. Die uittocht blijft trouwens tot op onze dagen nog voortduren.

3. DE PERIODE 1880-1910.

In de eerst besproken periode (1846-1880) genoten 1 941 gemeenten een bevolkingsaanwas; in 594 was er een inzinking en in 49 bleef de toestand ongewijzigd — als stationair beschouwen we de gemeenten waar de aanwas of de vermindering minder dan 1 % bedraagt. Samen maakt dat 2 583 gemeenten.

In de loop van de dertig volgende jaren werd in 1 876 gemeenten een vermeerdering genoteerd, in 709 een daling en 44 gemeenten bleven onveranderd — dat op een totaal van 2 629. Door scheuring werden 49 nieuwe gemeenten geschapen en 3 gemeenten verdwenen. Hoewel het aantal gemeenten met demografisch verlies toenam, toch steeg het absolute bevolkingscijfer voor het hele land aanzienlijk: 7 709 197 eenheden tegen 5 520 540 of een toeneming van 39 %. In 1910 werd met 11 % vermeerdering de sterkste aangroei voor een tienjarige periode — in casu 1900 tot 1910 — genoteerd. Later werd dit cijfer nooit meer bereikt (*fig. 2*).

Klaarblijkelijk is die toestand te danken aan de algemene gunstige voorwaarden geschapen door de hoge bloei van de nationale en internationale economische bedrijvigheid in die periode. Vooruitgang van de techniek, ontwikkeling van het verkeer, verbetering van de

levensvoorwaarden stimuleerden en bevorderden in hoge mate de productiviteit en bijgevolg ook de algemene demografische uitbreiding van het land. Bovendien viel, dank zij de vooruitgang op het gebied van hygiëne, het sterftecijfer van 22,34 ‰ tot 14,87 ‰ terug. Niet-tegenstaande een ernstige inzinking van het geboortecijfer, dat van 31,13 ‰ daalde tot 23,68 ‰, bleef er in 1910 nog een geboorteoverschot van 8,81 ‰ (1). In 1956 bedroeg het natuurlijk bevolkingsaccres nog slechts 4,71 ‰.

Hoe worden die vermeerderingen en verminderingen tussen 1880 en 1910 regionaal verdeeld ?

a) **De bevolkingsaanwas.** — Over het algemeen blijft de opgaande lijn behouden in de zones waar in de vorige periode een toeneming van bevolking genoteerd werd. Maar van streek tot streek verschillen de percenten aanzienlijk.

1° *De strook Hene-Samber-Maas.* — Door vergelijking met de kaart van de periode 1846-1880 zullen we de wijzigingen laten uitschijnen in de evolutie en de localisering van de aanwaspercenten.

Wat ons in de eerste plaats treft is een gevoelige daling van de cijfers der percenten. In de provincie Henegouwen stegen in 1910 slechts 8 gemeenten boven 100 % tegen 40 in 1880. In de provincie Luik is de verhouding 11 tegen 16. Bovendien is de strook van sterke aangroei, die liep over verschillende gemeenten op de as Bergen-Charleroi-Luik, ingekrompen. Zelfs in de omgeving van Namen zijn tekenen van verval te bespeuren.

Waar kwam de nieuwe bevolking vandaan ?

Voor een deel was ze van lokale oorsprong, dank zij het geboorteoverschot.

TABEL 4. — *Natuurlijk bevolkingsaccres in de arrondissementen van de mijn- en metallurgiezone.*

	1890	1900	1910
Charleroi	9,77	10,28	5,69
Bergen	8,25	6,95	5,82
Luik	8,09	8,26	4,53
Verviers	5,31	5,72	4,09

Nochtans, uit die percenten, die bovendien van telling tot telling daalden, blijkt, dat op die manier op veel na niet genoeg arbeidskrachten geleverd werden, om tegemoet te komen aan de behoeften van de toenemende industriële bedrijvigheid. Het grootste contingent kwam dan ook van buiten af, door de uitwijking van de plattelandsbevolking.

Omstreeks 1890 begon de landbouwcrisis, uitgelokt door de toevoer op onze markt van vreemde tarwe, de boerenbevolking te teisteren. Dat luidde een grondige hervorming van de landhuishoudkunde in en oefende een grote invloed uit op de levensvoorwaarden van de landbouwersfamilies. We moeten er de nadruk op leggen dat omstreeks 1894 de crisis volop aan de gang was. De prijs van de tarwe daalde van 28,05 fr per 100 kg in 1876 tot 13,61 fr in 1894. Het resultaat was dat de graangewassen velden een andere bestemming kregen. In

(1) Dit laatste cijfer voor de periode 1900-1910.

dertig jaar verminderde het verbouwen van winter- en zomertarwe met 37 %. De oppervlakte van de korenakkers viel van 283 542 ha in 1866 terug op 180 377 ha in 1896 (1).

Hoe heeft de getroffen landbouwersbevolking op die crises gereageerd? Een groot deel — vooral mensen van een zekere leeftijd — zocht beslist het heil in een omschakeling van de landbouw.

Akkerbouw werd geleidelijk door weibouw vervangen. Het rechtstreeks gevolg hiervan was, dat een groot aantal landbouwarbeiders vrij kwam. Naar de algemene telling van de landbouw zou er tussen 1880 en 1895 een aanwinst geweest zijn van 18 859 ha hooiweiden, 27 378 ha grasweiden en 9 642 ha boomgaard, of een totaal van 55 879 ha, die op vijftien jaar tijd aan de akkerbouw onttrokken werden.

De grote boeren die hun korenakkers door weiden vervingen zonden een deel van hun vaste werkkrachten en van hun seizoenarbeiders door. Veel landbouwers van middelgrote bedrijven voelden zich genoodzaakt de oppervlakte van hun korenakkers zozeer in te krimpen, dat de bebouwde velden niet genoeg vruchten meer afwierpen, om in het onderhoud van hun eigen familie te voorzien

Niet alleen had de plattelandsbevolking af te rekenen met een crisis in de landbouw; ze werd bovendien in haar economie nog getroffen door de mechanisering van de industrie.

Van oudsher had de huisindustrie de kleine landbouwers een bijverdienste van niet te onderschatten waarde bezorgd, om het familiebudget in evenwicht te houden. Dat inkomen was bestemd om de pacht van een paar lappen grond te betalen en om kleren en landbouw- en keukengereedschap aan te kopen. De meest verspreide vormen van plattelandsindustrie waren de spijkersmederij, de spinnerij en de weverij. In Haspengouw werd het vlechten van stro beoefend met gebruik van locale grondstof en in de streek van Luik leefden veel wapensmeden van huisarbeid. Al die traditionele ambachten moesten weldra plaats ruimen voor mechanisch werk. Te Fontaine-l'Evêque, bijvoorbeeld, verminderde de spijkersmederij met 91 % tussen 1846 en 1896; van 6 786 viel het aantal spijkersmeden terug op 549 (2). Tal van dergelijke voorbeelden zouden kunnen aangehaald worden. Hoewel de kleine boeren zeer sterk aan hun geboortegrond gehecht waren, bleef velen niets anders meer over, om de ellende te bestrijden, dan naar andere bestaansmiddelen uit te zien.

In die tijd was de mobiliteit van de arbeidskrachten nog niet op dezelfde wijze georganiseerd als nu, met werklidentreinen en abonnementen tegen verminderd tarief. Wel werden sinds 1869 (3) aan de werkliden zekere faciliteiten toegekend, om hun toe te laten, zich naar centra met grote vraag naar arbeidskrachten te begeven. Sommige industriële ondernemingen betaalden de verplaatsingskosten, om arbeiders te lokken; die gevallen bleven nochtans uitzonderingen.

Al had het Belgische spoorwegennet zich omstreeks 1890 reeds aanzienlijk uitgebreid, dan bleef toch nog altijd de hinderpaal van de prijs bestaan, daar in die tijd de industrie zeer lage salarissen uitbetaalde. Het kon dus niet anders, of een groot aantal landbouwers, die door de crisis getroffen waren, moest uitwijken. Ze trokken naar de industriële centra, niet alleen uit de ver afgelegen buitengemeenten, maar zelfs uit de naburige localiteiten. Binnen de tijd van enige jaren kwamen belangrijke contingenten plattelandsmensen zich bij de arbeidersmassa's van de steenkool- en metallurgiestreek voegen. Slechts een zeer klein aantal reisde wekelijks heen en weer, en kon dan van de zaterdagavond tot de maandagmorgen in de familiekring verblijven.

(1) *Bulletin de statistique*, 1944, n° 10, bladz. 297 en volgende.

(2) E. VANDERVELDE. — *L'exode rural*, bladz. 76.

(3) E. MAHAIM. — *Les abonnements ouvriers*, bladz. 3-11.

Grafiek figuur 3 hangt een treffend beeld op van de omvang der uitwijking op het Vlaamse platteland in de periode 1900-1910 (1).

De omvang van de emigratie, dat blijkt reeds uit de grafiek, was belangrijker dan de opslorping door interne verschuivingen; veel Belgen moeten dus het land hebben verlaten. Velen nochtans hebben zich in de industriële zones van « Hene-Samber-Maas » gevestigd; dit blijkt uit figuur 3.

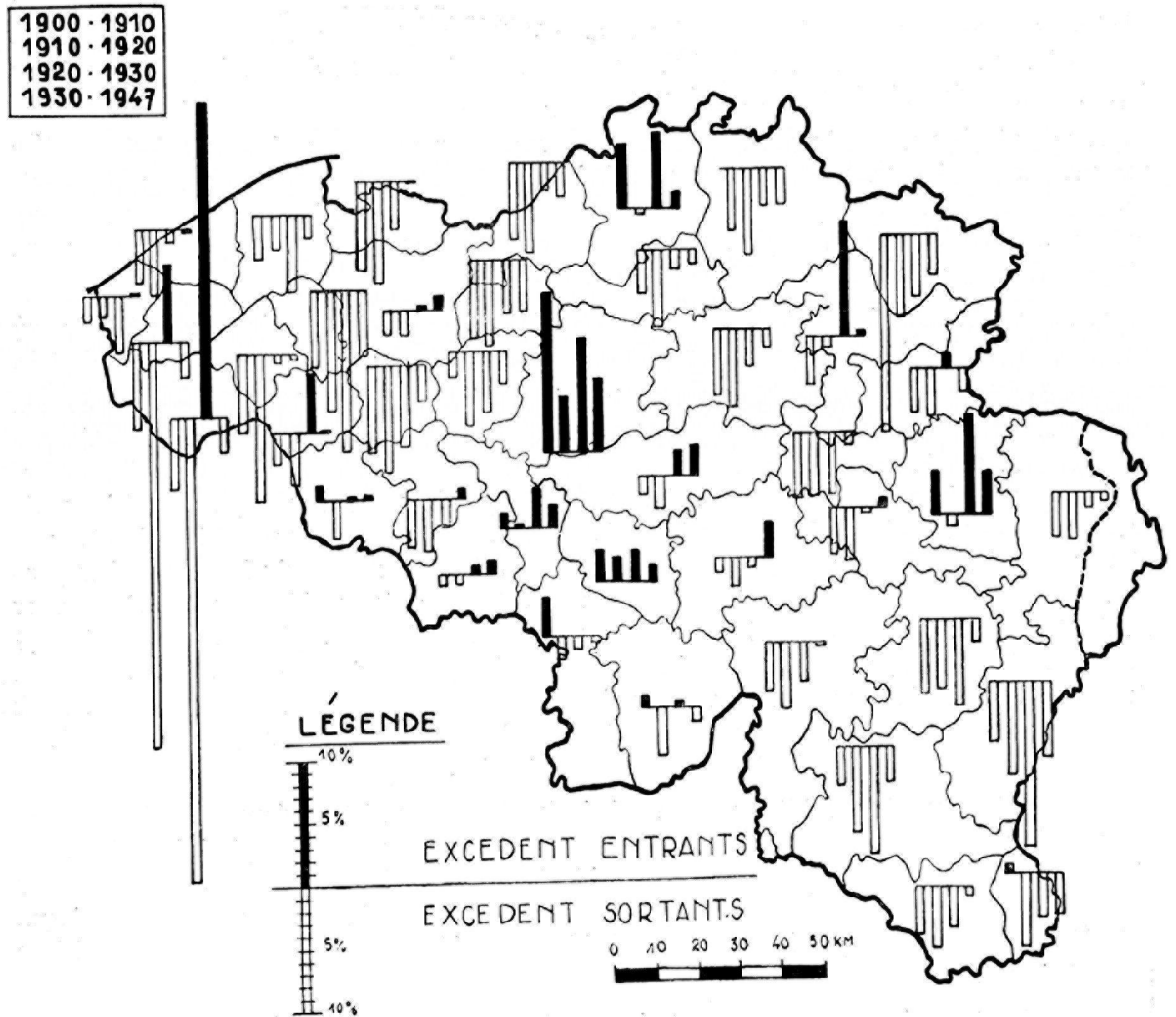

Fig. 3. — Overschot van inwijkelingen en uitwijkelingen per 100 inwoners voor de perioden : 1900-1910, 1910-1920, 1920-1930, 1930-1947. — Per arrondissement.

Uittreksel : O. TULIPPE. *Le vieillissement...*, fig. 32.

E. VANDERVELDE stelt vast, dat, in de loop van een enkele tienjarige periode, nl. van 1890 tot 1900, de industriële arrondissementen 100 000 plattelandsbewoners opgeslorpt hebben (2).

(1) O. TULIPPE. — *Le vieillissement de la population*, fig. 32. « La différence entre le nombre des « sortants » et celui des « entrants » — migrations internes ou d'état à état — pour les périodes 1900-1910, 1910-1920, 1920-1930, 1930-1947, a été rapportée au chiffre de la population absolue de chaque arrondissement et de la première année de chaque période envisagée », bladz. 44, voetnoot 1.

(2) E. VANDERVELDE. — *L'exode rural*, bladz. 124.

Gelukkig werd van 1890 af de definitieve uitwijking sterk geremd door een aanzienlijke toeneming van het aantal mobiele werkkrachten; de arbeiders konden gebruik maken van abonnementen tegen verminderde prijs voor zes of zeven verplaatsingen — dagelijkse heen- en terugreizen — per week.

In 1890 werden 987 168 abonnementen afgeleverd; in 1900 bedroeg het aantal uitgegeven kaartjes 3 432 938, wat een vermeerdering van 348 % betekent in tien jaar (1). De in de industrie te werk gestelde arbeiders met verblijfplaats op het platteland vormden weldra een belangrijke groep in het land.

Er moet nochtans op gewezen worden, dat, in die tijd, slechts een gering aantal arbeiders het ganse jaar door geregeld naar hun werk reisden. De meesten werkten beurtelings op het veld en in de mijn of de fabriek. De afgelegde afstand bedroeg gemiddeld 50 à 60 km, wat, in tijd uitgedrukt, overeenstemt met ongeveer twee uur : dat betekende drie tot vier uur reizen per dag. Maar tal van arbeiders uit Vlaanderen die in de koolputten of de metaalfabrieken van Charleroi gingen werken brachten dagelijks zes uur of meer op de trein door.

Alle beroepen waren vertegenwoordigd in de massa van de werkforensen, doch de fabrieksarbeiders waren het talrijkst met 30 % van het totaal. We zullen zien, dat die sterke mobiliteit van de industriële arbeidskracht grotendeels verantwoordelijk is voor de verdere loop van de bevolking in de zone van « Hene-Samber-Maas » tussen 1880 en 1910.

Het kan, a priori, vrij vreemd schijnen, dat de bevolkingsaanwas er kleiner was dan in de loop van de vorige periode. Aan een stagnatie van de industriële bedrijvigheid is dat nochtans niet te wijten. Integendeel, er kan een bestendige vooruitgang genoteerd worden in de zware industrie, in al de takken van de bijindustrieën die afhankelijk zijn van brandstof en ijzer, in de textielnijverheid van Verviers en in de productie van allerlei verbruiksartikelen. Alle takken van de transportnijverheid breidden zich ook uit, zodat steeds meer arbeiders te werk gesteld werden. De verklaring dient gezocht in de mobiliteit van de werkkrachten; daar de plaats waar het beroep uitgeoefend werd niet meer samenviel met de verblijfplaats, werd de massale uittocht naar de steden en de nijverheidscentra geremd, wat de getalsterkte der plattelandsbevolking ten goede kwam.

2° *De as van de Brusselse en Antwerpse agglomeraties.* — Hier bleven de sterke aanwaspercenten van boven de 100 % behouden en heeft de expansiezone zich uitgebreid. Ze heeft zich ook verlengd langs het kanaal van Charleroi naar Brussel en het kanaal van Brussel naar de Rupel. In beide steden deed zich een overbekend verschijnsel voor, dat karakteristiek is voor al de politieke hoofdsteden en belangrijke economische steden van die eeuw : de uitbreiding van de zone der randgemeenten.

In vijftientig gemeenten van het Brusselse steeg het bevolkingscijfer met meer dan 100 % of lag het peil nog veel hoger : Audergem bereikte 208 %, Jette 214 %, Sint-Pieters-Woluwe 225 %, Sint-Lambrechts-Woluwe 435 % en Vorst 479 %.

Dank zij de uitbreiding en de snelheid van de intercommunale vervoermiddelen straalde de invloed van de stad steeds verder over het platteland uit. Uit een eerste oppervlakkige contactname van dorp met stad groeide geleidelijk een drukkere omgang en, als de jonge buitenmensen geen werkgelegenheid ter plaatse meer vonden, speet het hun in het geheel niet meer, dat ze hun dorp moesten verlaten, om in de stad te gaan wonen en er te werken.

In de laatste jaren van de negentiende en de eerste van de twintigste eeuw nam de veelzijdige stedelijke bedrijvigheid in de Brusselse agglomeratie in zeer aanzienlijke mate toe.

(1) E. MAHAIM. — *Les abonnements d'ouvriers*, bladz. 34.

Brussel was ook een verkeersknooppunt en een kruispunt van de nationale en internationale spoorwegnetten. Langs het kanaal van Willebroek stond het in verbinding met de grote Antwerpse zeehaven en langs dat van Charleroi was de hoofdstad met het steenkool- en metallurgiebekken verbonden, d.w.z. met gans het industriële achterland van België.

Dank zij de bestendige aanwas van de bevolking werd die agglomeratie een centrum waar de meest verscheiden producten vervaardigd en verbruikt werden : de voedingsnijverheid produceerde bloem, bier, conserven; kledingstukken en meubels werden geleverd door de spinnerijen en weverijen, de confectiehuizen, de schoenfabrieken, de meubelfabrieken. Naast huishoudartikelen werden bovendien ook nog luxevoorwerpen gefabriceerd, die gekocht werden door een kapitaalcrachige burgerij, die over enorme bronnen van inkomen beschikte.

Als administratieve hoofdstad, waarvan de diensten zich steeds uitbreidden in verhouding tot het aantal inwoners van het land, verschafte Brussel werkgelegenheid aan een hele bevolking van functionarissen; al ondernam een groot aantal onder hen dagelijks de reis naar Brussel, toch vestigden velen zich met hun familie in de randgemeenten van de stad. De stad Brussel zelf is nochtans niet ontsnapt aan het verschijnsel van de « evolutie van de city ». Te midden van haar randgemeenten, waar de aanwascijfers ver boven de 100 % liggen bereikt ze niet eens 10 % : slechts 8,9 %. Zoals te Londen en te Parijs verlieten de inwoners het centrum van de stad, terwijl ook verschillende industriële functies er verdwenen. De stad behield slechts niet residerende werklieden en alleen de tertiaire stedelijke functies ontwikkelden zich. Dat is een klassiek geval van evolutie : we vinden dezelfde gang van zaken terug in alle grote steden in de loop van de laatste honderd jaar.

Welke omstandigheden bepaalden de aangroei van de Brusselse agglomeratie tussen 1880 en 1910 ?

De verklaring van de opgaande demografische curve van de hoofdstad en haar randgemeenten dient niet gezocht in een natuurlijk bevolkingsaccres. Het geboorteoverschot van de ganse agglomeratie begint in de besproken periode gevoelig te dalen : 7,15 ‰ in 1890, nog 10,11 ‰ in 1900, maar reeds niet meer dan 6,09 ‰ in 1910. De hoge aanwaspercenten waren dus slechts mogelijk, doordat de inwijking de uitwijking overtrof.

Figuur 3 vermeldt voor de periode 1900-1910 een overschot van bijna 14 %.

Uit de loop van haar bevolking blijkt, dat de Brusselse agglomeratie, op het einde van de XIXe en in het begin van de XXe eeuw, dezelfde tendensen vertoont als de meeste grote steden van die tijd : grote toeloop van buiten uit, inzinking van het natuurlijk bevolkingsaccres, vorming van een « city ». In Antwerpen zullen we dezelfde ontwikkelingsgang terugvinden.

In de loop van de jaren 1880-1910 bereikte de havenstad en haar randgemeenten de hoogste percenten van bevolkingsaanwas. In zes gemeenten overtrof het percentage 100 % ; Berchem 223 %, Borgerhout 143 %, Deurne 134 %, Hoboken 307 %, Merksem 249 %, Zwijndrecht 120 %. In Antwerpen-stad bedroeg de vermeerdering slechts 78 %.

Zonder enige twijfel is die toestand in de eerste plaats te danken aan de omvang van de havenverrichtingen : tussen 1880 en 1910 verviervoudigde het havenverkeer; 3 063 825 ton in 1880 tegen 12 688 124 ton in 1910. Dat veronderstelt het aanwerven van een aanzienlijk aantal werkkrachten, om de even verscheiden als talrijke havenverrichtingen vlot te laten verlopen. Verschillende duizenden dokwerkers werden er te werk gesteld.

Antwerpen is geen industriële havenstad, in zo verre daarmee slechts bedoeld wordt, dat de fabrieken er niet langs de kaaïen of binnen het havengebied liggen. De montagefabriek voor auto's en de petroleumraffinaderijen zijn er nog maar enkele jaren gevestigd. Maar veel industrieën in de agglomeratie Antwerpen werken voor de haven of krijgen door de haven werk.

We vinden er scheepstimmerwerven, werkplaatsen voor de bouw van machines en stoomketels, fabrieken voor de bewerking van ingevoerde grondstoffen : koffiebrandrijen, koekfabrieken, meelfabrieken, stokerijen, olieslagerijen, zeepziederijen, conserven- en sigarenfabrieken. Men mag ook de diamantslijperij niet over het hoofd zien, die verschillende duizenden werklieden een werkkring bezorgde. Als hoofdplaats van de provincie bezat Antwerpen uitgebreide administratieve diensten en verschafte dus werkgelegenheid aan een heel wat bedienden.

Al die steeds groeiende activiteiten bieden een voor de hand liggende verklaring voor de buitengewone demografische uitbreiding van de Antwerpse agglomeratie in een tijdspanne van ongeveer dertig jaar.

In tegenstelling met Brussel kan voor Antwerpen een belangrijk geboorteoverschot genoemd worden : 13,79 ‰ in 1890, 14,46 ‰ in 1900 en nog 11,67 ‰ in 1910, cijfers die ver boven het gemiddelde van het land liggen, dat slechts 9 ‰ bedraagt. We hoeven die demografische gedraging hier niet nader te bespreken; het volstaat, dat we de gevolgen ervan nagaan op een geografisch aspect van de demografie.

Het platteland heeft ook een aandeel gehad in de vorming van de Antwerpse agglomeratie; in het arrondissement is er een inwijkingsoverschot van 6 % (fig. 3). Maar, aangezien dit cijfer een gemiddelde voorstelt, moet het percentage veel hoger geweest zijn in de onmiddellijke stadsomgeving. Evenals Brussel ondergaat Antwerpen de weerslag van een demografische decentralisatie : van 91,1 % aanwas in de eerste periode daalde het percentage tot 78 % in 1910.

Tussen Brussel en Antwerpen is een dichtbevolkte verbindingstrook tot stand gekomen langs het kanaal. Elke commentaar is hier overbodig. Dank zij de semi-maritieme scheepvaartweg, die rechtstreeks met de grote haven in verbinding staat, heeft zich een sterk geïndustrialiseerde zone kunnen ontwikkelen, die aanleiding gaf tot een dichte bevolkingsconcentratie.

Ten zuiden van Brussel, langs het kanaal naar Charleroi, werd een gelijkaardige toestand geschapen. Het verkeer was er voorzeker veel minder druk, aangezien tot heden toe moest gewacht worden, voordat het kanaal bevaarbaar werd gemaakt tot 1 350 ton. Maar een capaciteit van 600 ton was reeds voldoende voor de behoeften van de middelgrote industrie, die van de steenkoolstreek afhankelijk was voor haar bevoorrading in brandstof en voor de afzet van haar productie. Al heeft de oprichting van de ijzersmelterij te Clabecq met die waterweg geen uitstaans — ze bestond sinds 1750, lang voor het graven van het kanaal —, toch bood dat kanaal, eens in gebruik genomen, zekere voordelen voor de uitbreiding van die metaalindustrie. Het dient nochtans gezegd, dat de « Forges de Clabecq » hun vervoer veel meer per spoor dan te water laten gebeuren (1).

3° *De Kempen.* — Op de kaart van de loop der bevolking tussen 1880 en 1910 trekt het noord-oosten van het land, de Kempen, onze aandacht om zijn homogene rode vlek van aanzienlijke bevolkingsaanwas. Twee provincies, Antwerpen en Limburg, dekken nagenoeg de ganse streek. In alle 152 gemeenten van Antwerpen groeide de bevolking aan; in Limburg verminderde ze slechts in tien gemeenten op een totaal van 206. Die liggen alle in het zuiden van de provincie, dat reeds niet meer tot de Kempen behoort. In beide provincies samen vinden we 19 gemeenten met een aanwaspercentage van meer dan 100 % en 46 met meer dan 50 %.

Het weze onmiddellijk gezegd, dat we ons in een streek bevinden met een zeer hoog geboortecijfer (Bl. 25 *Nationale Atlas*). Het cijfer 35 ‰ per gemeente komt veelvuldig voor.

(1) K. BOUVET. — *Le transport des matières premières sidérurgiques*. Mémoire manuscrit déposé à l'Institut Géographique Paul Michotte, Université de Louvain, 1959.

Limburg is altijd bekend geweest voor zijn kinderrijke gezinnen; nog in het begin van deze eeuw waren familiën met acht tot tien kinderen er geen zeldzaamheid. Anderzijds schommelde het sterftcijfer er omstreeks 1900 gemiddeld tussen 20 en 25 ‰. Bijgevolg bestond er een vrij groot overschot aan lokale bevolking.

TABEL 5. — *Natuurlijk bevolkingsaccres der Kempen (in ‰).*

Arrondissement	1890	1900	1910
Turnhout	15,98	17,63	21,42
Hasselt	8,35	12,41	17,88
Maaseik	10,45	16,05	21,32
Tongeren	7,60	9,88	14,23

Hoe kon die sterk aangroeiende bevolking in haar levensonderhoud voorzien? Er dient een onderscheid gemaakt tussen de landbouwbevolking en de industriearbeiders met verblijfplaats op het platteland

a) *De ontwikkeling van de landbouwbevolking.* — Het is een overbekend feit, dat de Kempische grond niet bijzonder productief is; we vinden er ruw tertiair zand, continentale duinen, een dikke laag kiezel van de alluviale maaspuinkegel, podzolgrond, een ruw klimaat, een natuurlijke gesteldheid dus, die allerminst bevorderlijk is voor het winnen van rijke en overvloedige landbouwproducten. Gedurende de laatste eeuw was de landbouw er nog steeds afgestemd op eigen levensonderhoud en was de voeding gebaseerd op roggemeel en aardappelen. Er werd op stal slecht verzorgd en uitgemergeld vee gekweekt, met als eerste doel stalmest voort te brengen, door verschillende opeengestapelde lagen heide zich winter en zomer maandenlang te laten ontbinden in een « potstal » (stal waarvan de vloer lager ligt dan de straat).

Reeds gedurende de eerste jaren van onze onafhankelijkheid had de regering aandacht geschonken aan het lot van de Kempische boeren. In dat gebied, waar elke vorm van industrie ontbrak, werden kanalen gegraven, om de landbouw ter hulp te komen; ze moesten een irrigatiesysteem voeden en de invoer van mestvet via Antwerpen vergemakkelijken. Omstreeks het midden van vorige eeuw werden de akkergronden schaars en de jonge gezinnen konden met moeite een stukje grond bemachtigen, om in hun bestaan te voorzien. Om die toestand te verhelpen, werd in 1847 een wet uitgevaardigd, die de houders van gemeentelijke eigendommen (heide, bossen, braakliggende grond) ertoe verplichtte, een aantal percelen tegen een goedkope prijs af te staan, om de bebouwde oppervlakte te vermeerderen en zo de voedselvoorziening van de aanwassende bevolking te verzekeren.

De ontwikkeling van het spoorwegverkeer verschafte de Kempische landbouwers andere bestaansmogelijkheden, nl. de seizoenarbeid, waarvoor de Kempen een echt reservoir van werkkrachten waren. Drie keer per jaar trokken duizenden werklieden en zelfs kleine boeren naar Haspengouw en Wallonië, om er landarbeid te verrichten. In die leemstreken waren, voor de rijke culturen van suikerbieten en tarwe, drie keer per jaar supplementaire werkkrachten nodig: in de lente, om de bietenvelden te wieden en de jonge planten uit te dunnen, in de zomer, om het graan te oogsten en binnen te halen; tenslotte in oktober, om de suikerbieten te rooien. De werk- en oogstperioden vielen in deze streken niet samen, doordat de rijpingstijd in de Kempen een paar weken langer duurde, omwille van het vrij ruwe klimaat. Haspengouw en de Kempen vormden als het ware complementaire gebieden in het landbouwbedrijf.

Telkens bleven die seizoenarbeiders, « oogsters » genoemd, vier tot zes weken van huis weg. Hun verblijfskosten waren uiterst gering; ze sliepen in de schuur van de hoeve waar ze werkten; van huis hadden ze roggebrood en reuzel meegenomen; hun werkgever, zelf landbouwer, verschafte hun wat supplementair eten. Dank zij die bezuinigingen kon de seizoenarbeider met vrij wat spaarduiten naar zijn gezin terugkeren. Sommigen slaagden er zelfs in, na jaren van hard werk en van ontberingen, eigenaar te worden van hun klein bedrijf in de Kempen, op welke voorwaarde ze dan in de streek vastgeworteld raakten. Vóór de eerste wereldoorlog was verpachting in de Kempen een vrij zeldzaam verschijnsel: de geringe opbrengst van de gronden werkte de capitalistische speculaties niet in de hand. Het pauperisme was er dus ook minder dan in Vlaanderen.

b) *Het ontstaan van een industriële bevolking in de Kempen.* — Als we voor de periode 1880-1910 de sterkste vermeerderingen van bevolkingsdichtheid in de Kempen op kaart brengen, dan merken we, dat ze aan elkaar verbonden zijn langs een net van kanalen. Neerpelt, Overpelt, Lommel, Boechout, Kallo, Mol, gemeenten met een aanwaspercentage van meer dan 100 % of van ver boven de 50 %, liggen langs de Zuid-Willemsvaart; Beerse, Merksplas, Rijkevorsel, Sint-Lenaarts met een meer dan 100 % verhoging liggen langs de Turnhoutse vaart; Herenthals en Wijnegem bevinden zich op het oude verbindingskanaal Maas-Schelde (vóór het uitgraven van het Albertkanaal). Verschillende factoren verklaren de industriële ontwikkeling langs de Kempische kanalen, waarvan het eerste doel hulp aan de landbouw geweest was.

Enkele ongezonde industrieën — die van het zink bijvoorbeeld, waarvoor het erts moest ingevoerd worden, zodra de ertslagen van het oosten van het land, Moresnet, La Calamine, begonnen uitgeput te raken — en de gevaarlijke industrieën die springstoffen fabriceerden vonden in de Kempen, bij de kanalen, uitgestrekte, zeer dun bevolkte gebieden, die uiterst geschikt waren voor dergelijke productie en — niet te verwaarlozen detail — waarvan de geringe grondwaarde, de investeringskosten zeer weinig deed oplopen.

Te Mol gaf de aanwezigheid van de nodige grondstof, zeer zuiver plioceen zand, aanleiding tot de vestiging van een mechanische glasblazerij in de gemeente zelf en bij het verbindingskanaal naar Turnhout. Deze laatste stad was zelf reeds een dichtbevolkt industrieel centrum, beroemd voor zijn papierfabrieken.

Waren de Kempen in 1880 en 1900 weinig bevolkt — de densiteit schommelde er rond 50 inwoners per km² (Bl. 23 van de *Atlas van België*) — dan staan ze toch vooraan in de regionale demografische uitbreiding van het land.

4° *Vlaanderen.* — Over het algemeen vertonen de Vlaamse gemeenten bevolkingsaanwas. De hoogste vermeerderingspercenten zijn te vinden langs de kust, met zes gemeenten van meer dan 100 %: Blankenberge 101 %, Heist 168 %, Knokke 104 %, Middelkerke 248 %, Oostende 119 %, en Wenduine 173 %.

De industriële bloei van het begin van de eeuw had veel Belgen welvaart verschaft, maar het tijdperk van de auto was nog niet begonnen en de burgerij bracht haar vakantie in het binnenland door. Een verblijf aan de Noordzeekust, met haar mooi strand van fijn zand en haar frisse zomerdagen, kwam meer en meer in de mode. Er kwamen zich ambachtslui, winkeliers, verhuurders van huizen en appartementen vestigen, die in het dood seizoen leefden van de grote winst die ze verwezenlijkt hadden in de periode van massale toeloop van vakantiegangers. In al die gemeenten kwam de bevolkingsaanwas voor meer dan de helft van buiten; te Middelkerke en Wenduine bereikte het aantal in een andere gemeente geboren inwoners 50 en 54 %, wat wel het bewijs is van een drukke inwijking, veroorzaakt door het vooruitzicht van een nieuwe winstgevende bezigheid.

Verder in het binnenland kenden een paar localiteiten een belangrijke industriële ontwikkeling, nl. de randgemeenten van Gent en Brugge en de textielcentra van de Leievallei. Gentbrugge zag zijn bevolking aangroeien met 219 %, waarvan 66 % van buitenaf kwam.

Op het platteland, ten slotte, was de landbouwcrisis van het midden van de eeuw omstreeks 1900 gedeeltelijk opgelost en zowat overal vestigden zich een groot aantal kleine industrieën : fabrieken van chemische stoffen; metaalbewerking; bijindustrieën van de textielsector : bonnetterieën, kledingnijverheid; voedingnijverheid : meelfabrieken, brouwerijen, olieslagerijen.

In het begin van deze eeuw begon ook het inleggen van werklidentreinen de mobiliteit van de arbeidskrachten van het platteland te beïnvloeden. De steenkoolzones van Bergen en Charleroi oefenden een sterke aantrekkingskracht uit op de beschikbare werkkrachten van Vlaanderen, waar de bevolkingsdichtheid schommelde tussen 200 en 300 inwoners per km². Die cijfers getuigen van een gemengde levenswijze, half agrarisch en half industrieel en de groep van de industriearbeiders telt talrijke werkforensen met verblijfplaats op het platteland.

5° *Hoog-Ardennen*. — De buitengemeenten op de hoge gebogen plateauvlakken der Ardennen beleven in de periode 1880-1910 de laatste jaren van gezonde demografie, met bevolkingsvermeerderingen die tot 50 % belopen.

Hoewel in 1910 het geboortecijfer in vergelijking met 1880 reeds gedaald is, toch blijft het in talrijke gemeenten nog hoog; het schommelt tussen 20 en 25 geboorten per 1 000 inwoners en er bleef dus een natuurlijk overschot aan locale bevolking.

TABEL 6. — *Natuurlijk bevolkingsaccres* (in ‰).

Arrondissement	1890	1900	1910
Aarlen	7,28	9,13	9,67
Bastenaken	8,28	7,33	12,57
Neufchâteau	5,53	6,70	8,06

Betekende dat geen toestand van overbevolking voor die arme streek zonder industrie? We moeten die vraag ontkennend beantwoorden. Met een zekere vertraging op de datum van uitvaardiging liet de wet van 1847 op de ontginning en de bebouwing van de braakliggende gronden haar gunstige uitwerking gevoelen ten voordele van de aangroeiende landbouwbevolking. Dank zij het gebruik van chemische meststoffen, die nu per spoor aangevoerd werden, verschenen met vruchten bezette akkergronden, op plaatsen die vroeger bedekt waren met gemeenschappelijke weiden en struikgewas of waar het land werd ontgonnen en bemest door bosverbranding.

Door die overschakeling op een nieuwe techniek had de landbouw een groter aantal werkkrachten nodig en kon hij ook een groter aantal monden voeden. De producten van de veeteelt op gemeenschappelijke gronden vertegenwoordigden ook een goed inkomen, ofwel in de vorm van levensmiddelen voor de familie, ofwel in de vorm van handelswaar, die op de naburige markten te koop geboden werd.

De houtexploitatie in de grote bossen van de streek verschaftte tal van landbouwers werk in het stil seizoen : de schors van de eiken was bestemd voor de kleine leerlooierijen en het hout werd verhandeld.

In verschillende gemeenten werd ook voordeel gehaald uit het ontginnen van steengroeven of uit de kleine nijverheid. Overal waar de ondergrond bouwmetaal opleverde, fylliet, kwartsiet, kwartsofylliet, genoten de inwoners van de gemeente het recht, uit de gemeenschappelijke steengroeve het nodige te halen voor de bouw van hun huis. Het gebruik wilde, dat de dorpingen elkaar hielpen, om de steengroeve te ontginnen en elkaars huis op te trekken. Sommige steengroeven verschaften zelfs handelsproducten, zoals leisteen, blokken kwartsofylladen en slijpsteen (coticula) uit het Salmiaan, metamorfe geelachtige fylladen met kleine granaten die grote hardheid verschaffen, gebruikt voor het slijpen van scheermessen. Coticula wordt ontgonnen te Vielsalm, Bihain en Ottre.

Alleen de kleine ijzersmelterijen — die vroeger zo bedrijvig waren, toen ze nog gebruik maakten van houtskool en van de energie der kleine stortbeken, om ingevoerd erts te bewerken, — hadden moeten zwichten voor de zegevierende concurrentie van de ijzerbewerking op basis van steenkool.

Zoals men kan merken, ontbraken in de Ardennen der XIXe eeuw de bronnen van bestaan niet, om de bevolking die onder een regime van autarkie leefde het nodige te verschaffen. Dank zij de vooruitgang van de techniek en de toegepaste wetenschappen vermeerderde het rendement van de landbouwbedrijven aanzienlijk tegen het einde van de eeuw.

Dienen ook nog vermeld, de gemeenten op de grens van de provincie Luxemburg, waar in hoogovens ijzererts bewerkt werd, het ijzererts, *minette*, ontgonnen op de helling van de jurakalksteen cuesta. Te Athus werd inderdaad een vermeerdering van 190 % genoteerd.

Globaal gezien waren de jaren 1880-1910 voor het land in zijn geheel een periode van grote economische opbloei en algemene welvaart, die zich weerspiegelen in de demografische curve, die op dat ogenblik haar hoogtepunt bereikt (*fig. 2*).

En toch zijn reeds tekenen zichtbaar, die de nakende teruggang aankondigen. In 1840 had het land zijn hoogste geboortecijfer bereikt met 34,06 geboorten per 1 000 inwoners (1); sinds 1850 had dat cijfer slechts lichte fluctuaties ondergaan, schommelend rond 30 ‰. Maar van 1876 af dalen de statistische cijfers steeds van jaar tot jaar; in 1910 werd slechts 23,68 ‰ bereikt, wat een daling van bijna 10 ‰ betekent. Het sterftcijfer vertoonde dezelfde neiging tot dalen, maar in mindere mate: 14,47 tegen 21,89 ‰, dus slechts 7,42 ‰.

Uit de ontleding van de statistieken blijkt bovendien nog, dat de laagste geboortecijfers voorkomen in de provincies en de steden waar de bevolkingsaanwas het sterkst was.

TABEL 7. — Periode 1880-1910.

Provincies	Bevolkingsaanwas (%)	Daling van het geboortecijfer (‰)
Antwerpen	40,4	7,1
Brabant	33,0	11,0
Henegouwen	20,6	8,1
Luik	25,0	11,1

(1) *Demografie van België*, bladz. 35.

De Brusselse agglomeratie, waar de bevolkingsvermeerdering meer dan 100 % bedroeg, heeft in 1910 slechts een geboortecijfer van 17,6 ‰, het laagste van al de Europese hoofdsteden (1).

Waar kwamen de contingenten die de getalsterkte der bevolking deden toenemen dan vandaan? De inwijking uit het buitenland heeft maar weinig bijgedragen. Op de totale bevolking telde de provincie Antwerpen slechts 4,2 % vreemdelingen, Brabant 3,7 %, Henegouwen 2,3 % en Luik 3,4 %. We mogen daaruit dus afleiden, dat de zones met sterke demografische uitbreiding gevoed werden door interne verschuivingen van de nationale bevolking.

b) De bevolkingsverminderingen.

1° *De regressie in Noord-Henegouwen.* — Vooral twee arrondissementen werden door de teruggang getroffen, die van Aat en Doornik; in het eerste hebben 53 gemeenten op 64 hun bevolking zien dalen, in het tweede 45 op een totaal van 89. In beide arrondissementen bleven twee gemeenten stationair.

We bevinden ons hier in de streek die men « Tournaisis » genoemd heeft. De grenzen ervan zijn zeer vaag. Historisch omvatte ze ook een stuk Frans grondgebied. Met Doornik als centrum heeft dat gebied vroeger een schitterende toestand gekend, dank zij een veelzijdige commerciële en industriële bedrijvigheid. Laten we eraan herinneren, dat die stad, samen met Tongeren, de oudste van het land, op de Romeinse heerbaan naar Bavai lag. Aangelegd op de scheidingskam tussen Maas en het Scheldebekken bleef die weg lange tijd een internationale verkeersader; hij kruiste de natuurlijk bevaarbare waterweg van de Schelde.

Reeds in de tijd van de Romeinse overheersing was de textielnijverheid er bloeiend. In de middeleeuwen deelde de streek de welvaart van Vlaanderen; de Doornikse tapijten waren zeer beroemd.

Van oudsher werden reeds grote hoeveelheden « Doornikse steen » — carboonkalksteen — gehouwen, om als bouw materiaal te dienen. Het Gravenkasteel te Gent werd opgetrokken in blokken kalksteen, die langs de Schelde aangevoerd werden. Dat soort steen wordt ook gebruikt voor de fabricatie van hydraulische kalk, natuurlijk cement en artificieel portlandcement. Doornik fabriceerde ook fijn porselein, koper en bewerkte verschillende soorten metaal.

De omliggende velden met zanderige leemgrond zijn geschikt voor de teelt van rijke producten (suikerbieten en tarwe) en vlas. Hoe is het, onder dergelijke omstandigheden, te verklaren dat die streek demografisch achteruitging op het ogenblik dat in ons land de curve van de bevolkingsuitbreiding naar haar hoogtepunt steeg.

Het komt ons voor, dat een van de belangrijkste oorzaken van de achteruitgang in het Doornikse dient gezocht in een politiek-historisch feit, te weten de afbakening van de grens in 1830. Door die arbitraire daad werd de streek afgezonderd van haar economische zone, die in Frankrijk lag. Een ingewikkeld tolsysteem, hoge uitvoerrechten, de concurrentie van de burendrukten zwaar op de regionale economie, die zo tot de ondergang gedoemd was.

Nationaal gezien liggen Doornik en omstreken in een verre uithoek met nog steeds schaarse verbindingswegen. De Schelde en de kanalen van de streek kunnen slechts vervoer van kleine tonnemaat verzekeren: 300 ton of iets meer. Het spoorwegnet is minder dicht in een driehoek met Doornik, Hal en Bergen als hoekpunten: daarin ligt ook de besproken streek. Al die omstandigheden, samen met nog andere, stonden de industriële ontwikkeling in de weg, die, een halve eeuw geleden, zoveel andere streken veroverde. Bovendien werd de

(1) A. VERMEERSCH. — *Le problème de la natalité en Belgique*, bladz. 23.

leidende klasse verweten, te weinig belangstelling aan de dag te leggen voor de noden van de streek en geen initiatief te nemen om de kwijnende economie van het Doornikse weer gezond te maken.

Wat er ook van zij, de overtollige landbouwwerkrachten hebben in hun eigen omgeving noch werkgelegenheid, noch bestaansmogelijkheden gevonden.

Anderzijds moeten we vaststellen, dat de slechte verbindingen beletten, dat de mobiliteit van de arbeidskrachten zich naar de industriële centra van het zuiden oriënteerde. Kaarten van centripetale bewegingen in 1910 (1) naar de steenkoolzones van de Borinage en Charleroi brengen verplaatsingen aan het licht, die op zijn minst onverwacht mogen genoemd worden. Een zeer groot aantal werklieden komen uit de omstreken van Geraardsbergen, Aalst, Dendermonde, Gent, Deinze, Tielt en zelfs Brugge, d.w.z. dat ze verschillende tientallen kilometers moesten afleggen om hun werk te bereiken. In 1910 vertegenwoordigde dat een dagelijkse reis van verschillende uren. Uit het Doornikse zelf, dat in de nabijheid van de Borinage en Bergen ligt, begaven zich slechts enkele arbeiders naar de industriële zone.

Welnu, op het platteland nabij Doornik en Aat onderging de landbouw juist op dat ogenblik veranderingen, die bij de landbouwarbeiders een verscherpte werkloosheid veroorzaakten. Op die leemgronden had de teelt van koren, vóór 1880, een belangrijke plaats ingenomen.

Ten gevolge van de crisis in de graangewassencultuur werden talrijke landerijen, die vroeger als tarweakkers gebruikt werden, in weiden omgevormd, zodat op de grote hoeven een deel van de vaste loonarbeiders afgedankt werden. Veel uitgestrekter dan de boerderijen in de zandige kleivlakte, schakelden die bedrijven langzamerhand over naar gemechaniseerde arbeid, wat het leven moeilijk maakte voor de families die minder dan 5 ha uitbaatten, daar de mannen niet meer voor tijdelijk werk aangeworven werden. Op welke manier kon, onder zo moeilijke omstandigheden in de economie, de nijverheid en de landbouw, die netelige toestand verholpen worden? Er bleef maar een middel over: de definitieve uitwijking.

Bij gebrek aan statistische gegevens is het onmogelijk de emigranten naar hun bestemming te volgen. Men mag nochtans aannemen, dat een deel van de bevolking op zoek naar een nieuwe bezigheid zich ging voegen bij de massa arbeiders te werk gesteld in de mijnen, in de hoogovens en in de talrijke industrieën afhankelijk van brandstof, gietijzer en staal, die zich in de depressie Hene-Samber-Maas geconcentreerd hadden.

In de nabijheid van de streek bevond zich nog een andere haard van drukke industriële bedrijvigheid, die een sterke aantrekkingskracht moest uitoefenen: Rijsel met zijn textielstreek Roobeke en Tourcoing. De Waalse bevolking uit het Doornikse voelde zich zeker sterk aangetrokken door die franstalige zone in de nabijheid van de grens (niet meer dan 20 km), verbonden met Aat en Doornik door een internationale spoorweglijn. Men zou nochtans niet mogen beweren, dat de uitwijking de omvang van de Henegouwse bevolking sterk heeft doen slinken: dat blijkt uit figuur 3. In de arrondissementen Doornik en Aat vonden nooit bevolkingsverplaatsingen op grote schaal plaats.

De hoofdoorzaak van de demografische inzinking in die streek blijkt uit de statistieken: de achteruitgang van het geboortecijfer. In 1880 was het aantal geboorten onder de werkelijke bevolking in het arrondissement Aat 23,4 per 1 000 inwoners; in 1910 was het peil nog slechts 16,6 ‰, het laagste van heel het land. In Doornik schommelden de cijfers tussen 25 ‰ in 1880 en 18 ‰ in 1910, waarmee dit arrondissement de vierde laatste plaats kreeg onder de 41 arrondissementen van het land.

(1) *Revue du Conseil Economique Wallon*, n° 21, 1956, bladz. 17; n° 22, 1956, bladz. 34.

In dezelfde twee arrondissementen was de natuurlijke bevolkingsaanwas eveneens het laagst. Slechts Philippeville kende even lage cijfers.

TABEL 8. — *Natuurlijk bevolkingsaccres per 1 000 inwoners.*

Arrondissement	1890	1900	1910
Aat	1,63	1,42	1,10
Doornik	2,10	2,78	2,22

Het zou de moeite lonen een grondige economisch-demografische studie te wijden aan die uithoek van ons land; hier moeten we die streek slechts bij onze commentaar betrekken in zoverre ze haar invloed liet gelden op het geografisch aspect van de loop der bevolking.

2° *Tussen Boven-Dijle-Gete en Méhaigne.* — Ten oosten van de strook met sterke demografische spanning, die we konden onderkennen tussen de industriële zone van de Samber en de as van het kanaal Brussel-Charleroi, vormt een groepje gemeenten midden in de vermeerderingen een vlek van daling; administratief behoort die zone tot het arrondissement Nijvel. De verminderingspercenten zijn er een beetje kleiner dan in de streek van Henegouwen.

Economisch mag dat gebied beschouwd worden als een landbouwzone die de overgang vormt tussen Haspengouw en Brabant, op platte kammen met leemgronden bedekt.

Hier ook heeft de crisis van de tarwehandel de landbouwwitbating helemaal in de war gestuurd. De teelt van tarwe en suikerbieten vormde een wisselbouw, die jaren lang werk verschaft had aan talrijke vaste arbeidskrachten, in drukke perioden bijgestaan door seizoenarbeiders. Evenals in andere streken waar de graanackers vooral met tarwe bezaaid waren, breidde ook hier de weibouw zich uit ten nadele van de graanteelt. Het gevolg van die evolutie liet niet op zich wachten: afdanking van vaste loonarbeiders. Ongelukkiglijk ontbrak het in de streek aan industrieën, ten minste aan grote industrieën waardoor de overtollige landbouwbevolking had kunnen te werk gesteld worden. Charleroi lokte een groot deel van de arbeidskrachten die door het omschakelen van de landbouw werkloos waren geworden. De kaart van de centripetale bewegingen in de streek van Charleroi toont aan hoe sterk de aantrekkingskracht van die stad op het platteland in het westen van Haspengouw geweest is (1). Doch niet overal liet ze zich even krachtig gelden, nl. ten westen van Geldenaken, ten oosten van Gembloers en ten noorden van Namen, precies daar, waar de grootste inzinkingen van het bevolkingscijfer aangetroffen worden. Van die sectoren uit waren de verbindingen per spoor met Charleroi en zijn industriële zone inderdaad noch erg gemakkelijk, noch erg vlug.

Brussel had ook tal van mobiele arbeidskrachten kunnen opsorpen, maar ook daarheen waren de verplaatsingen in het begin van de eeuw helemaal niet gemakkelijk. De crisistoestand in de landbouw en de hinderlijke invloed van de omstandigheden op de mobiliteit van de arbeidskrachten, leidde noodzakelijkerwijze tot de definitieve uitwijking van de overtollige landbouwarbeiders. De gevolgen van de landelijke uitwijking werden tenslotte nog verscherpt door een daling van het geboortecijfer, hoewel dit laatste verschijnsel minder grote afmetingen aannam dan in de streek van Doornik.

(1) *Revue du Conseil Economique Walton*, op. cit., n° 21, bladz. 17.

In 1880 was het geboortecijfer in het arrondissement Nijvel met 27,76 geboorten per 1 000 inwoners een van de laagste in het land. Elf van de éénenveertig arrondissementen vertoonden nog lagere cijfers. In 1910 bereikte Nijvel nog slechts 19,76‰, waarmee het dezelfde plaats bleef behouden op de lijst van de arrondissementen. Het natuurlijk bevolkingsaccres beliep maar 5,85‰ tegen een gemiddelde voor het land van 8,80‰.

3° *Condroz*. — We vinden hier nagenoeg de toestand van Oost-Brabant-West-Haspengouw terug: in de landbouw bestaat zelfs in nog grotere mate dan ten noorden van de Maasgeul, de tendens om de graslanden uit te breiden ten nadele van de graangewassen. De cijfers zijn duidelijk. In de provincie Namen, waar het grootste deel van Condroz ligt, werden er in 1866 op 100 ha territoriale oppervlakte 7,82 ha aan de weibouw besteed; in 1895 steeg die verhouding tot 12,72 ha, het hoogste cijfer per provincie (1).

Daar er ter plaatse geen industrieën waren, de streek ver van de industriële centra verwijderd lag en de verbinding per spoor met de zone van de zware industrie niet gemakkelijk was, nam de definitieve uitwijking er zeer sterk toe, zodat het platteland gedeeltelijk leegliep. Anderzijds had de daling van het geboortecijfer ook reeds ernstige gevolgen gehad.

TABEL 9. — *Natuurlijk bevolkingsaccres per 1 000 inwoners.*

Arrondissement	1890	1900	1910
Thuin	4,90	5,42	5,08
Dinant	4,29	4,95	4,99
Philippeville	2,09	1,20	2,73
Marche-en-Famenne	5,25	5,14	6,31

Deze arrondissementen stemmen ongeveer overeen met de zone van demografische inzinking in Condroz. Drie hoofdoorzaken verklaren het verschijnsel: het omschakelen van de landbouw, de moeilijkheid van de dagelijkse verplaatsingen, de daling van het geboortecijfer.

4° Drie andere groepen van gemeenten verdienen ook nog een ogenblik onze aandacht.

Vooreerst is daar de vallei van de Semois, waar de omvang van de bevolking sinds onze onafhankelijkheid bestendig afnam. Geografisch en economisch is die streek naar Frankrijk georiënteerd naar Charleville in het Maasdal, een zeer bedrijvig centrum, waarheen de wegen beneden in de vallei leiden; het bevolkingsoverschot wijkt in die richting uit.

In het oosten van het land heeft het Land van Herve de leemte niet kunnen aanvullen, die veroorzaakt werd door de crisis in de textielnijverheid en het teleurgaan van de huisindustrie, o.a. van de wapenmakerij, die indertijd tal van arbeiders werk verschafte. Van Verviers en van de streek rondom Luik met haar kolenmijnen, haar metallurgie en andere industrieën ging een sterke aantrekkingskracht uit op de werkloze arbeidskrachten, wat definitieve emigratie uit het platteland veroorzaakte. Bovendien was in het arrondissement Verviers, waar de meeste gemeenten met afnemende bevolking te vinden zijn, het geboortecijfer gedaald van 29,98‰ in 1880 tot 18,50‰ in 1910.

(1) Ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics. — *Recensement Général de 1895, Agriculture, Partie analytique*. Bruxelles 1900, bladz. 166.

Ten slotte moeten we nog op een laatste groep gemeenten met dalende bevolkingsomvang wijzen; ze liggen ten zuiden van Veurne-Diksmuide, daar waar de lage, vochtige zeevlakte langs de vallei van de IJzer opklimt. Tot in het begin van de eeuw zijn de polders een ongezonde streek gebleven, waar plaatselijk malaria heerste. In 1880 bereikte de kuststrook met een verhouding van 30 ‰ het hoogste sterftcijfer van het land (Bl. 26, *Atlas van België*). Zo bleef, niettegenstaande het hoge geboortecijfer, het natuurlijk bevolkingsaccres er gering: 8,54 ‰ in het arrondissement Diksmuide en 9,96 ‰ in het arrondissement Yperen. We moeten er nochtans rekening mee houden, dat de steden dit gemiddelde beïnvloedden, zodat op het platteland, waar de gemeenten slechts enige honderden inwoners telden, de aanwas beneden die cijfers lag.

Niet alleen deze algemene demografische voorwaarden moeten verantwoordelijk gesteld worden voor de inzinking van het bevolkingscijfer; ongetwijfeld heeft de economische toestand van de landbouw ook een rol gespeeld. Het is inderdaad nodig, de aandacht te vestigen op de ligging van de besproken gemeenten. Ze beslaan een eilandje tertiaire gronden, die met leem bedekt zijn en boven het quartair zecalluvium uitsteken, het gaat om een vlak interfluvium, gevormd door erosie en niet overspoeld door de laatste transgressie. Midden in de lage en vochtige gronden van de moeren en de IJzervlakte verheffen zich die leemgronden. Bedekt met grote hoeven en aangewend voor graanteelt, werden die landerijen ook door de landbouwontwikkeling van het einde der eeuw getroffen: uitbreiding van het grasland ten nadele van de korenakkers, met als gevolg, dat tal van landbouwarbeiders werk en broodwinning verloren. Het kon dus moeilijk anders, of het platteland werd ontvolkt door de uitwijking van de boeren.

In de periode 1846-1880 was de bevolking praktisch over het hele land toegenomen. Alleen in Vlaanderen hadden bijzondere en tijdelijke omstandigheden een inzinking teweeggebracht. In de jaren 1880-1910 kwam het land tot volle demografische ontplooiing, met vermeerderingspercentages van 10 à 11 %, een peil dat gedurende ongeveer dertig jaar behouden bleef.

Het begin van de XXe eeuw valt weliswaar niet samen met het hoogtepunt van de economische ontwikkeling van het land; dat neemt toch niet weg, dat de jaren die de oorlog onmiddellijk voorafgingen een hoogtepunt vormden in de opkomst van de moderne industrie. De steenkoolontginning en de metallurgie schiepen bevolkingsconcentraties, die op hun beurt economische functies in het leven riepen in de sector van de productie, de bewerking en het vervoer: activiteiten, die een aanzienlijke massa werkkrachten, technisch en bestuurspersoneel opsloopten. Economische bloei en demografische uitbreiding ontwikkelden zich parallel.

In de sector landbouw ging het anders toe, vooral in die delen van het platteland, die ver van de stedelijke en industriële zones verwijderd lagen, of die, bij gebrek aan verkeersmiddelen, nog geen van die verspreide nijverheidstakken, op zoek naar een gunstige ligging en goedkope arbeidskracht hadden gelokt. Het redmiddel tegen overbevolking kwam in die streken gewoonlijk neer op uitwijking uit het platteland. Dat was het geval in de streek van Henegouwen, Oost-Brabant en Condruz. Maar bij die economische kwaal voegde zich reeds een andere van ernstigere aard: de daling van het geboortecijfer.

4. DE PERIODEN 1910-1930 EN 1930-1947.

De demografische evolutie vertoont in die twee perioden een zo grote gelijkenis, dat het best is ze samen te bespreken; we zullen gelijkaardige feiten vaststellen, evenzeer wat betreft de loop van de bevolking als de omstandigheden die deze beïnvloed hebben. Zelfs toevallige gebeurtenissen, de oorlogen, hebben op elk der beide perioden een ramspoedige invloed uitgeoefend.

Op de kaarten treft ons voorzeker alleerst de veralgemening van de verminderingen. Wat het land in zijn geheel aangaat, tellen 1 409 gemeenten op een totaal van 2 640 (1), hetzij 53 %, minder inwoners in 1930 dan in 1910; in 1947 hebben 1 330 gemeenten op een totaal van 2 670 (2), hetzij 50 %, heel wat levende krachten verloren in zeventien jaar. In 96 gemeenten bleef de omvang van de bevolking onveranderd. Wie de curve op figuur 2 nader onderzoekt, zal vaststellen, dat de toestand van het land werkelijk onrustwekkend is. Slechts de Kempen en een paar verspreide eilandjes hebben aan de ontvolking weerstand geboden.

Ook moet worden vastgesteld, dat niet alleen de aanwaszones inkrimpen, maar dat bovendien de hoge vermeerderingspercenten, — die van meer dan 100 % — zeldzamer worden; 16 gemeenten in 1930 tegen slechts 5 in 1947.

Onze commentaar op deze perioden moet aanvangen met de ontleding van de demografische inzinking, daar die een groter gebied beslaat dan de aanwas.

a) **De verminderingen.** — In de eerste plaats moet een toevallige oorzaak ingeroepen worden: de twee wereldoorlogen. Klaarblijkelijk was die van 1914-1918 moordadiger dan de tweede, in 1920 was de aanwascurve teruggevallen op nul, om precies te zijn, op minder dan 0,24 %. In de loop van de eerste maanden der vijandelijkheden werden zware gevechten geleverd. De verdediging van Luik, de weerstand van de troepen vóór Antwerpen, het uitmoorden van de bevolking van sommige steden en de plundering van verschillende andere hadden veel mensenlevens gekost.

Daarna hadden vier jaar loopgravenoorlog in de modder van de IJzervlakte de familiekring ontzegd aan een hele generatie, die de leeftijd bezat, om de voortzetting van de demografische ontplooiing te verzekeren.

In West-Vlaanderen, in volle gevechtszone, liep het aantal slachtoffers hoog op, doch dat demografisch verlies werd nog overtroffen door het uitwijken van talrijke families, in de eerste plaats naar Frankrijk. Vele kwamen niet meer naar België terug, vooral als ze erin geslaagd waren, zich in het immigratieland op een hoeve te vestigen.

Niet alleen Vlaanderen verloor in de periode 1914-1918 door de oorlog een deel van zijn vitale elementen. Nagenoeg in alle gemeenten zonder uitzondering vielen in die beroerde tijd slachtoffers te betreuren. We kunnen ons een idee vormen van de bloedige verliezen die ons land geleden had, als we bedenken dat in bijna ieder dorp of iedere gemeente een dodenmonument werd opgericht met lange namenlijsten van gesneuvelden.

Over 't algemeen kostte de oorlog 1940-1944 minder mensenlevens dan de eerste. De bloedige gevechten van het begin hielden vrij vlug op. Gebruik makend van de algemene wanorde, die op het ogenblik van de terugtocht heerste, waren tal van soldaten die in de eerste dagen van mei opgeroepen werden naar huis kunnen terugkeren. Weliswaar vervoegden heel wat manschappen zich bij de geallieerde legers, die buiten onze grenzen lagen, maar de verliezen die deze troepen leden zijn hoegenaamd niet te vergelijken met de gevolgen die een regelmatige mobilisatie had kunnen meebrengen. Velen van de ongelukkigen die gevankelijk werden meegevoerd konden het er levend af brengen. Toch kwamen nog te veel landgenoten in concentratiekampen om of bezweken onder de ontberingen in de interneringskampen. Het was onmogelijk dat uiterst zware verliezen reeds in 1947, drie jaar na de vijandelijkheden, zouden aangevuld zijn, en toch was de demografische regressie toen nog niet zover gevorderd als in de periode 1910-1920. In 1947 was er op het cijfer van 1939 een overschot van 115 919 eenheden, hetzij een aanwas van wat meer dan 1 %.

(1) De gemeenten der terugverkregen kantons niet inbegrepen.

(2) De terugverkregen kantons inbegrepen.

Ongetwijfeld hebben beide wereldoorlogen massa's slachtoffers gemaakt : de katastrofale inzinking van 's lands demografie in de laatste decennia mag nochtans niet aan die gebeurtenissen alleen toegeschreven worden. Het valt op, dat de verschillende verminderingspercenten sterk door elkaar lopen en doorgaans naast zwakke aanwaspercentages liggen. De vijf categorieën in de schaal der verminderingen kunnen overal waar een inzinking is aangetroffen worden, maar het verschil in de percenten is groot, zelfs voor aan elkaar grenzende gemeenten.

Dat symptoom verraadt de hoofdoorzaak van de demografische achteruitgang in België : de daling van het geboortecijfer. Zo zijn ongetwijfeld de grote locale verschillen te verklaren. Reeds in het begin van deze eeuw hebben demografen en economen de aandacht gevestigd op die steeds verergerende kwaal; heden menen ze, dat het verschijnsel ernstige redenen baart tot ongerustheid (1).

1° *De demografische inzinking in Wallonië.* — In België werd Wallonië het ergst geteisterd door de demografische regressie. Grosso modo beslaat het Walenland de provincies Henegouwen, Luik, Luxemburg en Namen, en enkele gemeenten in het zuiden van Brabant en Limburg. Tot omstreeks 1900 schommelde het geboortecijfer er rond 20 geboorten per 1 000 inwoners. De verdere evolutie sinds het begin van de eeuw mag werkelijk een duizelingwekkende daling genoemd worden.

Geboortecijfers in Wallonië (2).

1900	1920	1930	1936	1950	1954
24,03	19,32	15,51	11,65	15,87	15,65

Met het laatste cijfer, dat van 1954, nemen de Waalse provincies van België de laatste plaats in onder de landen van Europa, samen met Groot-Brittannië en Duitsland, die ongetwijfeld nog de nadelige gevolgen van de oorlog ondervinden. Laten we nu tegenover de geboortecijfers de sterftcijfers plaatsen.

Sterftcijfers in Wallonië (2).

1920	1930	1934	1945	1946	1954
14,05	13,71	12,95	16,66	15,38	14,08

Het cijfer 14,08 sterfgevallen per 1 000 inwoners staat helemaal bovenaan de lijst voor verschillende landen. Het vertegenwoordigt het dubbele van het cijfer voor Nederland (7,5) en ligt boven het gemiddelde van België, 11,9.

In 1930 was het geboorteoverschot dus 1,8. Als men de gemiddelde sterftcijfers voor de jaren 1936-1939 (3) vergelijkt met het geboortecijfer, stelt men een geboortetekort vast

(1) *Revue du Conseil Economique Wallon.* — « *La Wallonie veut vivre* », Liège, 1956, n° 20, bladz. 1-30.

(2) *Revue du Conseil Economique Wallon*, op. cit, bladz. 3 en 4.

(3) *Demografie van België, 1921-1939*, vol. 150bis en 151bis.

van 1,83. Het is een opluchting te mogen vaststellen, dat na de oorlog de toestand lichtelijk verbeterd is; hij blijft nochtans zeer kwetsbaar met een overschot van slechts 1,57 %.

De oorzaak van de buitengewoon hoge sterfte, die de Waalse provincies teistert, moet niet ver gezocht worden. Als de bevolking veroudert, stijgt de sterfte noodzakelijkerwijze, zelfs als alle andere voorwaarden van hygiëne en medische vooruitgang ongewijzigd blijven. Onderstaande tabel laat duidelijk blijken, in welke mate de Waalse bevolking sinds het begin van de eeuw verouderde.

*Verhouding tussen de personen ouder dan 65 jaar
en de jongeren van minder dan 20 jaar (1).*

1900	1910	1920	1930	1947
15,2 %	17,7 %	21,9 %	28,9 %	46,9 %

In zijn studie over het verouderen van de Belgische bevolking (2), illustreert O. TULIPPE de evolutie met een grafiek en ontleedt er de oorzaken van. Deze kunnen tot drie herleid worden; het geboortecijfer, de sterfte en de uitwijking der jongeren. Die factoren hadden ieder hun eigen uitwerking en de belangrijkheid van hun invloed verschilde zeer sterk. We moeten hier niet blijven stilstaan bij de oorzaken van het verouderen der bevolking, maar we moeten de nadruk leggen op de invloed die dat verschijnsel uitoefende op de sterfte en bijgevolg op de inzinking van het bevolkingscijfer. Welnu, men heeft kunnen vaststellen, dat het sterftecijfer hoger ligt bij de ouderen dan bij de jongeren en dat de uitbreiding van de hogere leeftijdsklasse in Wallonië ook het sterftecijfer in die klasse heeft doen stijgen.

Zwak geboortecijfer, verouderen van de bevolking en hoog sterftecoëfficiënt volstaan nochtans niet, om de diepe demografische inzinking in de Waalse provincies te verklaren; nog een andere kwaal heeft ertoe bijgedragen, om de streek van haar vitale elementen en haar bevolkingspotentieel te beroven: de definitieve uitwijking van de actieve plattelandsbevolking, die aangetrokken werd door de levensvoorwaarden in de grote steden en de stedelijke centra.

Afgezonderd in hun valleien en op de hoogvlakten, ver van de industriële zones, in een streek waar de verkeersmiddelen niet goed — noch talrijk, noch vlug — waren, bleven de landbouwers uit de zuidelijke provincies van ons land sterk gehecht aan hun grond, aan hun landelijke gewoonten, veel langer bijvoorbeeld dan die uit het noorden. Bovendien, in de XIXe eeuw waren de levensvoorwaarden minder hard in de Ardennen dan in Vlaanderen: veel Ardeense boeren waren eigenaar van hun grond en genoten gemeentelijke voordelen.

De oorlog 1914-1918 bood veel jonge boeren uit het zuiden de gelegenheid in contact te komen met de industriearbeiders, die hoog opliepen met de voordelen van de fabrieksarbeid en de genoegens van het stadsleven. De economische storingen in de naoorlogse periode versterkten nog de wanverhouding tussen de salarissen in de industrie en in de landbouw: de verhouding werd nu twee tegen één, zodat de boerenjeugd ertoe gebracht werd, het werk op het land op te geven, om fabrieksarbeid te aanvaarden. Op het gebied van de landbouweconomie evolueerde de techniek in de richting van een rationalisering van de uitbating, door uitbreiding

(1) *Revue du Conseil Economique Wallon*, op. cit., bladz. 5.

(2) O. TULIPPE. — *Le vieillissement de la population belge*, fig. 20, bladzijde 35.

van de veeteelt ten nadele van de graangewassencultuur. Deze ontwikkeling oefende ook een sterke invloed uit op de uitwijking, met de bekende gevolgen op de demografische inzinking op het Waalse platteland.

Die landelijke uittocht werd tenslotte nog versterkt door de stijging van het onderwijsniveau bij de dorpskinderen. De meest begaafden genoten na de lagere school nog lager middelbaar onderwijs of volgden soms zelfs de lessen in de Humaniora van de middelbare onderwijsinstellingen in de kleine steden van hun streek. Dank zij hun diploma van secundair onderwijs stonden verschillende betrekkingen voor hen open : klerk op een kantoor of in een magazijn of bij de administratie. Verschillende dorpelingen openden een winkel in de stad. Toen begon tussen de twee oorlogen de beroepsopleiding zich aanzienlijk uit te breiden en specialisten (elektriciens, mecaniciens en automobilisten) gingen zich vestigen waar hun beroep het best zou bezoldigd worden, nl. in de steden en de industriële centra. Men zag zelfs jonge vrouwen hun man ertoe aanzetten het platteland te verlaten; ze voelden een steeds grotere afkeer voor het vuile en bindende werk op de hoeve; in de stad gaan werken was voor hen veel lonender, liet hun meer vrijheid en verschafte hun de middelen om zich genoegens te veroorloven die hun dorp hun niet kon bieden.

Alle landbouwarrondissementen van Wallonië verloren sinds 1900, door uitwijking, heel wat van hun bevolking (*fig. 3*). De absolute bevolkingcijfers liggen er lager dan in de noordelijke provincies — de zuidelijke provincies zijn immers minder bevolkt — terwijl de uitwijkingpercentages vergelijkbaar zijn met die van het noorden.

2° *De demografische inzinking in Vlaanderen.* — In België is Wallonië alleen zeer lang doorgegaan voor een streek met laag geboortecijfer; het dichtbevolkte Vlaanderen trok de aandacht niet op zich. Maar zodra de geografen en demografen begonnen zijn de demografische problemen cartografisch voor te stellen, is, tot hun grote verbazing, gebleken, dat Noord-West-Vlaanderen niet aan het verval ontsnapte (Bl. 25 van de *Atlas van België*). Terwijl tot 1910 het verschijnsel zich in Vlaanderen voordeed met een zekere vertraging op Wallonië, vertonen de jaren 1930 en 1947 een gelijkaardige evolutie in beide streken : wat de inzinking van het bevolkingcijfer betreft evolueert de toestand van dan af ongeveer parallel.

Moesten we bij de ontleding van die parallele toestand meer in bijzonderheden treden, dan zouden we nochtans afwijkingen kunnen vaststellen. In de meeste Vlaamse gemeenten verschijnt de inzinking van het bevolkingcijfer niet als een rechtstreeks gevolg van de daling van het aantal geboorten. Die daling heeft er niet dezelfde katastrofale omvang als in Wallonië. In West-Vlaanderen bereikte het geboortecijfer nog 22,37 ‰ in 1930 en 18,69 ‰ in 1939. In Oost-Vlaanderen waren de cijfers respectievelijk 20,43 ‰ en 16,85 ‰. Wat de sterfte betreft, vinden we cijfers van 12,71 ‰ en 12,11 ‰ in West-Vlaanderen en 12,86 en 12,83 ‰ in Oost-Vlaanderen, waarmee nog een batig saldo van natuurlijk bevolkingsaccres overblijft. Bijgevolg heeft de uitwijking veel moeten bijdragen tot de ontvolking van het Vlaamse platteland.

Als men de invloed van de daling van het geboortecijfer en van de uitwijking op de bevolkingsvermindering nauwkeurig wil omschrijven, dan moet men kaarten van de twee verschijnselen over elkaar kunnen leggen; dergelijke cartografische voorstelling kunnen we hier echter niet bieden. Als men blad 24 en blad 25 van de *Atlas* met elkaar vergelijkt, dan ziet men nochtans in, dat er niet noodzakelijkerwijze een oorzakelijk verband bestaat tussen de evoluties.

Sinds 1910 begon de omvang van de uitwijking aanzienlijk toe te nemen : verschillende duizenden inwoners verlieten de Vlaamse gemeenten (*fig. 3*) : dat verlies dient gevoegd bij de daling van het geboortecijfer. In enkele arrondissementen heeft de oorlog belangrijke bevol-

kingsgroepen op de vlucht gejaagd. Die uitwijkelingen zijn talrijk in het noorden van het land, nl. in Oost- en West-Vlaanderen, in de periode 1910-1920.

In de strook van depressie die, ten noorden van het Samber-Maasdal, van het westen naar het oosten loopt, vertonen veel gemeenten met een gemiddeld geboortecijfer van 15 à 20 ‰ een achteruitgang.

De toestand is nog veel verwarder in 1947. Aan elkaar grenzende gemeenten vertonen onderling grote verschillen, wat de verminderingpercenten betreft, en op de blauwe achtergrond der dalingen verschijnen overal kleine vlekken van aanwas. De locale toestand zou op tal van plaatsen moeten onderzocht worden, om de hoofdtrekken van die demografische evolutie te kunnen achterhalen.

3° *De ontvolking van de centra der grote stedelijke agglomeraties.* — Tot 1910 bleef de bevolking van de gemeenten Brussel, Antwerpen, Gent, Luik en Charleroi aangroeien, hoewel in mindere mate dan in de voorsteden.

Sinds 1930 is het bevolkingsbilan te Brussel, Antwerpen en Luik negatief en in 1947 gaan de vijf grote steden alle achteruit. Het verschijnsel van de « evolutie van de city » laat zich dus in verscherpte vorm gevoelen, door de verschuiving van de stedelijke functies naar het randgebied, door een ontlasting van de stadskernen die door bedienden en arbeiders niet meer als verblijfplaats gekozen worden, en ten slotte door het ombouwen van woonsten in buildings bestemd voor administraties, banken, kantoren en magazijnen.

Het centrum van geen enkele grote stad ontsnapte aan die evolutie in de loop van de XXe eeuw; onze vijf belangrijkste agglomeraties hebben die ontwikkelingsgang gevolgd.

b) **De bevolkingsaanwas.** — Sinds 1910 neemt de aanwas af : inkrimping van de expansiezones, daling van de percenten.

1° *De Kempen.* — Slechts in het noord-oosten van het land, in de Kempen, is de demografie tot heden toe gezond gebleven.

TABEL 10. — *Geboorte- en sterftecijfers in de Kempen.*

Arrondissementen	1930		1939	
	Geboorte	Sterfte	Geboorte	Sterfte
Mechelen	22,30	11,81	17,67	11,86
Turnhout	30,82	11,22	25,75	11,18
Hasselt	29,99	10,47	25,06	10,25
Maaseik	36,23	12,29	30,52	11,06
Tongeren	25,39	11,73	22,28	11,38

Zoals men kan merken, blijft er over de hele streek nog een belangrijk natuurlijk accres en ondanks een vrij omvangrijke uitwijking (*fig. 3*) vertoont de demografische balans nog steeds een batig saldo. In één enkel arrondissement, nl. Hasselt, overtrof in de periode 1920-1930 het cijfer van de inwijkelingen dat van de uitwijkelingen met verschillende duidenden. In die tijd kwam de steenkoolontginning tot volle ontplooiing en was er een enorme behoefte aan werkkrachten. Om die grote behoefte te kunnen voldoen, werd een beroep gedaan op binnenlandse en op vreemde werkkrachten.

Zo vormt de Kempen dan het laatste bolwerk waar het demografisch evenwicht gedeeltelijk verzekerd wordt door natuurlijke bevolkingsaan groei; hoelang zal die toestand daar nog aanhouden?

2° *De grote stedelijke en industriële centra.* — De agglomeraties Brussel, Antwerpen, Luik en Charleroi, met hun voorsteden en hun sterk geïndustrialiseerd randgebied, slopen het grootste deel van de — definitieve — interne bevolkingsverschuivingen op (*fig. 3*). Daarbij komt zich nog een zeer hoog percentage inwijkelingen uit de vreemde voegen (Bl. 26, *Atlas van België*).

Ondanks de zeer grote mobiliteit van de reizende arbeidskrachten blijven de « villes tentaculaires » meer dan ooit aanzienlijke contingenten plattelandbevolking naar zich toe trekken; dat is bovendien nagenoeg de enige bron waaruit ze kunnen putten, om hun bevolking op peil te houden. Het natuurlijk accres is er onbeduidend, of zelfs deficitair.

TABEL 11. — *Natuurlijk bevolkingsaccres in de grote industriële centra.*

Arrondissementen	1930	1939
Antwerpen	8,00	3,22
Brussel	1,74	— 1,61
Charleroi	0,80	— 4,69
Gent	4,23	1,58

3° *De Kuststreek en Vlaanderen.* — In al de gemeenten aan de kust bleef de getalsterkte der bevolking toenemen, wat als een absoluut normale evolutie mag gelden. De uitbreiding van het toerisme, dat nu binnen het bereik van alle sociale standen ligt, de organisatie van het ontspanningsleven, de algemene verhoging van de levensstandaard hebben het verblijf aan zee meer dan ooit in de mode gebracht. Er moeten dus steeds meer diensten gepresteerd worden, om te voldoen aan de behoeften van een cliënteel die evengoed gedurende de Kerstvakantie aan de kust verblijft als gedurende de lente- en zomermaanden. Daardoor werd naar de kust een residentiële bevolking gelokt, die, zoals blijkt uit onderstaande tabel, steeds aangroeide.

TABEL 12. — *Bevolkingsaccres in enkele gemeenten aan de Kust (%) (1).*

	1930	1947
Adinkerke	39,5	47
Breedene	47,0	16
Koksijde	51,4	65
De Panne	39,5	36
Klemskerke	39,0	39
Knokke	146,0	51
Wenduine	37,5	33

De uitwijkelingen van de arrondissementen waartoe deze gemeenten behoren (*fig. 3*) hebben het platteland verlaten, maar het is onmogelijk te achterhalen waar ze zich gingen vestigen: in de kuststreek of dieper in het land.

(1) Bij gebrek aan gepubliceerde gegevens was het niet mogelijk percentages aan te geven voor oorspronkelijke bevolking en inwijkelingen.

De grote omvang van de in- en uitwijking in de arrondissementen Diksmuide en Kortrijk in de perioden 1910-1920 en 1920-1930 houdt natuurlijk verband met de oorlogsomstandigheden : vertrek in 1914 en terugkeer na 1920.

In 1947 had West-Vlaanderen de verliezen die het in 1914-1918 geleden had, aangevuld en van de tweede wereldoorlog had het niet veel te lijden gehad.

In een driehoek, waarvan de hoekpunten Brussel-Antwerpen-Gent zijn, heeft de uitstraling van de grote stedelijke centra en industriële haarden zich op twee manieren laten gevoelen. Enerzijds zien we hoe een deel van de plattelandsbevolking uitwijkt, ten voordele van die agglomeraties. Anderzijds vormt zich een omvangrijke bevolking van plattelandsbewoners-niet-landbouwers, bestaande uit reizende werklui. Dit verschijnsel vindt zijn oorsprong in een aantal gunstige omstandigheden : een zeer dicht spoorwagennet, een zeer dicht wegennet voorzien van autobusdiensten, en de geringe afstand, die zelfs de verst verwijderde dorpen van die centra scheidt — de afstand Brussel-Gent en Brussel-Antwerpen is inderdaad slechts 50 km. Bovendien krioelt het in die streek van allerlei kleine industrieën : chemische producten, voedingswaren, textielnijverheid onder verscheidene vormen, papiernijverheid, afgewerkte ijzerproducten.

Die nijverheden kunnen van talrijke verkeersmiddelen gebruik maken : waterwegen, spoor en baan, die een rechtstreekse en snelle verbinding tot stand brengen met de grote stedelijke centra. Ze vinden ter plaatse talrijke en ervaren werkkrachten, die de traditie voortzetten van de welig bloeiende bedrijvigheid der middeleeuwen. Ze voeden de talrijke plaatselijke markten, die een streek moeten bevoorraden, waar de bevolkingsdichtheid tussen 300 en 500 inwoners per km² schommelt (Bl. 23, *Atlas van België*).

Ten slotte blijft er toch nog een natuurlijk bevolkingsoverschot, hoewel het aantal geboorten reeds kleiner is dan in 1910.

TABEL 13. — *Natuurlijk accres in enkele landelijke arrondissementen van Vlaanderen.*

Arrondissement	1930	1939	1945
Brugge	9,33	6,59	4,74
Kortrijk	10,39	5,89	3,96
Roeselare	10,80	8,43	9,40
Tielt	11,24	8,86	4,05
Veurne	6,93	6,03	4,95
Eeklo	8,68	4,35	5,60
Dendermonde	10,62	5,93	5,25

Nochtans is sinds de laatste jaren reeds een zeer sterke achteruitgang merkbaar in verschillende arrondissementen.

* * *

Met deze commentaar is op veel na alles niet gezegd over de loop van de bevolking in België gedurende de laatste honderd jaar. Meer dan eens hebben we moeten vaststellen, dat het nodig zou zijn plaatselijke toestanden grondiger te ontleden, waardoor dan de aandacht zou

gevestigd worden op het complexe karakter van die demografische evolutie. Met zoveel factoren moet bij het behandelen van dat probleem rekening gehouden worden : geboortecijfers, sterftecijfers, werkgelegenheden, aard van het werk, levensvoorwaarden, mobiliteit van de arbeidskrachten. Naargelang de omstandigheden van tijd en plaats kan de uitwerking van die factoren erg verschillend zijn. Het werk dient dus voortgezet met grondige analytische studies per periode en per streek.

We hopen, dat deze bondige commentaar op blad 24 van de *Atlas van België* zal aangetoond hebben, van hoeveel belang het is, ook het geografisch aspect van de loop der bevolking te belichten door een regionale cartografische voorstelling. Beter dan bij het lezen van eenvoudige tabellen met cijfers krijgen we daardoor een objectievere kijk zowel op de economische, als de sociale en demografische problemen.

BIBLIOGRAFIE.

- ANNUAIRE DE LA CHAMBRE DE COMMERCE D'ANVERS, 1927. — *Statistiques annuelles du Port d'Anvers. Navires de mer arrivés depuis 1830* (p. 359).
- L'AGRICULTURE BELGE DE 1885 A 1910. — *Monographies publiées à l'occasion du XXVe Anniversaire de l'Institution du Service des Agronomes de l'Etat*. Louvain, Imprimerie Fernand Giele, 1910, 196 pages.
- BULLETIN DE LA COMMISSION NATIONALE POUR L'EMBELLISSÉMENT DE LA VIE RURALE, Gand.
- CHAMBRE DE COMMERCE D'ANVERS. — *Mouvement commercial, industriel et maritime de la place d'Anvers. Rapport sur l'exercice 1904*, p. 130 : *Laines*. Anvers, Impr. Commerciale, L. De la Montagne, 1905.
- MINISTÈRE DES AFFAIRES ECONOMIQUES. — Office Central de Statistique. *Démographie de la Belgique de 1921 à 1939*. Bruxelles, 1943.
- MINISTÈRE DES AFFAIRES ECONOMIQUES ET CLASSES MOYENNES. — *L'évolution démographique en Belgique. Démographie régionale*. Bull. mensuel, Service Etudes Documentation Générale, 6e an., 1954, n° 1, pp. 26-45, 2 figures.
- MINISTÈRE DE L'AGRICULTURE ET DES TRAVAUX PUBLICS. — *Recensement Général de 1895. Agriculture. Partie Analytique*. Bruxelles, 1900, p. 166.
- MINISTÈRE DE L'INTÉRIEUR. — *Enquête sur les migrations à l'étranger*. Introduction du Recensement Général de la population au 31 décembre 1900.
- REVUE DU CONSEIL ECONOMIQUE WALLON, Liège.
- ALEXANDRE, J. — *La population de la province de Liège*. Bull. mensuel du Centre d'Etudes Docum. Sociales prov. Liège, 9e an., 1955, pp. 260-278, 6 fig.; pp. 317-333, 7 fig.; pp. 383-397, 6 fig.
- ALEXANDRE, S. et J. — *Les migrations définitives et alternantes dans les régions voisines de la région industrielle liégeoise*. Cercle Géogr. liégeoise, Liège, fasc. 95.
- BEAUJEU-GARNIER, J. — *Géographie de la Population*. Collection « Géographie Economique et Sociale », Paris, Ed. M. Génin, 2 vol. in-8° gr., Vol. I - 1956; Vol. II - 1958.
- BUBLOT, G. — *La production agricole belge. Etude économique séculaire, 1846-1955*. Louvain, Inst. Rech. Econ. et Sociales, 1957, un vol. in-8°, 419 p. 22 tabl., 91 fig.
- DECHESNE, L. — *Le régime syndical à Verviers*. Paris, Sirey, 1908.
- DE LAVELEYE, E. — *Essai sur l'Economie rurale de la Belgique*. Bruxelles, 1863.
- DEGAND DOPCHIE, E. — *La commune d'Ellezelles pendant le XIXe siècle*. Renaix, Courtin, 1898.
- DEMANGEON, A. — *Belgique - Pays-Bas - Luxembourg*. « Géographie Universelle » publiée sous la direction de P. Vidal de la Blache et L. Gallois, Tome II, Paris, A. Colin, 1927.
- DE GRUNNE, Ch. — *Les ouvriers agricoles belges en France*. Revue Générale agronomique, 1899.
- DE SMET, L. — *De Vlaamse seizoenarbeiders in Frankrijk*. Geografische Tijdschrift, Groningen, 1953, pp. 162-166.
- DOMIGNEZ, O. — *La diminution de la population du doyenné de Beauvechain*. Bulletin de l'Institut des Recherches Econ. et Soc., Louvain, 1954, pp. 661-681, 3 graph.
- DUBY, H. — *Court-Saint-Etienne. Noyau industriel en milieu agricole*. B.S.R. belge de Géogr., Bruxelles, 79e an., 1955, pp. 37-54, 1 fig.
- DUCPETIAUX. — *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres*. Bruxelles, 1850.
- GOLDSCHMIDT-CLERMONT, P. — *Introduction à une étude sur la dénatalité en Wallonie*. La Louvière, Bull. mens. Chambre de Commerce et Industrie du Centre, 1955, n° 247, pp. 19-37.
- HEBETTE, F. — *La population active en Belgique*. Bull. Inst. Rech. Econ. et Soc., Louvain, 20e an., 1954, pp. 539-586, 6 gr.
- HEBETTE, F. — *De economische gevolgen van de demografische ontwikkeling in België*. Handels - Overzicht - Ned. Bel. Lux., Brussel, 1954, n° 9, blz. 10-17.

- HEBETTE, F. — *L'évolution démographique de la Belgique, Population*. Paris, 9e an., 1954, pp. 85-104, 7 graph.
- JACQUART, C. — *Les migrations de la population belge*. Rev. Soc. Cathol., numéros du 1er oct. et 1er nov. 1900.
- JORIS, A. — *L'exode rural de la province de Luxembourg*. Bruxelles, Cahiers Ruraux, 1955, n° 3, pp. 12-18.
- JURDANT, R. — *Le dépeuplement du Sud-Est est-il un phénomène d'exode rural*. Bruxelles, Cahiers Ruraux, 1954, n° 2, pp. 3-12.
- LEFÈVRE, M.-A. — *L'habitat rural en Belgique*, Liège, Vaillant-Carmanne, 1925, 288 p., 48 fig., 32 planches et 3 cartes hors-texte.
- MAHAIM, L. — *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemins de fer belges et leurs effets sociaux*. Travaux de l'Institut de Sociologie. Notes et Mémoires. Bruxelles, Misch et Thon, 1910, Fasc. II.
- MERTENS, C. — *La réparation de la population sur le territoire belge*. Louvain, Ed. de la Soc. d'Etudes morales, sociales et juridiques, 1946, in-8°, 302 p., 4 cartes h.t.
- MOLS, R. — *Panorama démographique du Brabant-Wallon-Est*. Malines, Collectanea Mechlinsensia, 1953 (38), pp. 150-169.
- NOLS, E. — *Coup d'œil sur les déplacements de population à l'intérieur du pays*. Liège, Rev. Conseil Econ. Wallon, 1957, n° 29, pp. 26-31.
- PEETERS, K.-C. — *Antwerpen's bevolking gedurende 120 jaar*. Antwerpen, Uitg. Ontwikkeling, 1951, in-4°, 48 p., 17 fig.
- PETITJEAN, Maurice. — *Les mouvements internes de la population belge de 1846 à 1880*. Mémoire présenté pour l'obtention du grade de licencié en sciences économiques, Louvain, 1943. (Texte dactylographié.)
- TULIPPE, O. — *La population active en Belgique. Localisation et mouvements*. Etude préliminaire. Bruxelles, Les Cahiers de l'Urbanisme, n° 17.
- TULIPPE, O. — *Le vieillissement de la population belge*. Etude régionale. Bruxelles, Les Cahiers de l'Urbanisme, 1952, n° 10, 48 p., 32 fig.
- VAN BEMMEL, E. — *Patria Belgica*. 2e partie : *Belgique Politique et Sociale*. Bruxelles, Bruylant-Christophe, 1873-1875, in-8°, 3 vol.
- VANDERVELDE, L. — *L'exode rural et le retour aux champs*. Paris, F. Alcan, 1903, in-8°, 304 p.
- VERMEERSCH, A.-S.-J. — *Le problème de la natalité en Belgique*. Bruxelles, Science et Foi, 1910.

